

02
G 21

Миллият

017.1

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT VA SPORT ISHLARI
VAZIRLIGI
RESPUBLIKA XALQ IJODIYOTI VA MADANIY-MA'RIFIY ISHLAR
ILMIY-METODIK HAMDA AXBOROT MARKAZI
ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT MADANIYAT
INSTITUTI

B.I.G'ANIYEVA

KUTUBXONA KATALOGLARI

(o'quv qo'llanma)

34 4216

2094321

2016 й. 6 апрел

Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti
374688
Axborot Resurs Markazi

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
"Fan" nashriyoti
Toshkent - 2012

UDK: 025.4
KBK: 78.37 ya7
G' 21

Ushbu o'quv qo'llanma Axborot kutubxona muassasalarining kataloglari, Axborot-kutubxonalar ish faoliyatida ularning tutgan o'rni, katalog turlari, tasvir prinsiplari, hujjatlarga ishlov berish, sistemalashtirishning nazariy asoslari, tarixiy negizlari haqida tushuncha beradi. Xususan, kutubxona-bibliografik klassifikatsiyalari vujudga kelishi: Universal o'nlik klassifikatsiyaning yaratilishi, O'zbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi jadvalining tuzilishi, u bilan ishlash metodikasi masalalarini qamrab oladi.

Kitob mutaxassislar, Axborotlashtirish va kutubxonashunoslik yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan.

M a s' u l m u h a r r i r:

tarix fanlari nomzodi, professor **A.O.To'rayev**
filologiya fanlari nomzodi, dotsent **S.X.Davlatov**

T a q r i z c h i l a r:

tarix fanlari doktori, professor **E.A.Axundjanov**
Respublika ilmiy pedagogika kutubxonasi direktori,
pedagogika fanlari nomzodi **D.A.Ganiyeva**

KIRISH

Respublikamiz Axborot-kutubxona muassasalarining oldida turgan dolzarb masalalardan biri – yangi zamon kishisini yetuk malakali mutaxassis, madaniyatli va ma’rifatli inson qilib tarbiyalashdan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasining prezidenti Islom Karimov tomonidan O‘zbekiston Respublikasining “Axborot-kutubxona faoliyati to‘g‘risida”gi qonunining 2011-yil 13-aprel kuni imzolanishi kutubxonachilik sohasi taraqqiyotida muhim ahamiyatga molik voqea bo‘ldi. Kutubxonachilik ishining tadbiiq etilishi va hal qilinishi lozim bo‘lgan masalalari qonun orqali muvofiqlashtirildi.

Istiqlol tufayli iste’molchilarga xizmat ko‘rsatish o‘ziga xos yangi ahamiyat kasb etmoqda. Kutubxonalarga yangi texnologiya xizmatlarining kirib kelishi ham bu fanni yanada to‘la o‘zlashtirishni mutaxassislarimiz oldiga dolzarb vazifa qilib qo‘yadi.

Ushbu o‘quv qo‘llanma Axborot-kutubxona muassasalarining kataloglari, Axborot-kutubxonalar ish faoliyatida ularning tutgan o‘rni, katalog turlari, tasvir prinsiplari, hujjatlarga ishlov berish, sistemalashtirishning nazariy asoslari, tarixiy negizlari haqida tushuncha beradi. Xususan, mazkur o‘quv qo‘llanma kutubxona-bibliografik klassifikatsiyalari vujudga kelishi: Universal o‘nlik klassifikatsiyaning yaratilishi, O‘zbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi jadvalining tuzilishi, u bilan ishlash metodikasini o‘rgatadi. Shuningdek, Axborot-kutubxona muassasalarining katalog va kartotekalar tizimini tuzish bo‘yicha nazariy va amaliy bilimlar beradi. An’anaviy kutubxona kataloglaridan nazariy bilimlarga ega bo‘lish, yangi texnologiyalar asosida Axborot-kutubxona muassasalarida elektron katalog tuzish va amalda joriy etishga asos bo‘la oladi. Sistemali katalog kursi – alfavit katalogi kursining mantiqiy davomi hisoblanib, mazkur qo‘llanmada quyidagi mavzularni: Hujjatlarni klassifikatsiyalash haqida umumiy tushuncha, sistemali klassifikatsiyaning rivojlanish bosqichlari va yo‘nalishlari, Kutubxona-bibliografik klassi-

fikatsiyasining yaratilish tarixi, rivojlanish bosqichlari, shuningdek, hujjatlarni sistemalashtirishning metodikasi: barcha fanlarga oid hujjatlarni sistemalashtirishning usullarini, katalog va kartotekalar tashkil qilishni yoritib beradi.

Ushbu o'quv qo'llanma Axborotlashtirish va kutubxonashunoslik yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, shu jumladan, katalog va kartotekalar tizimi bilan faoliyat yurituvchi mutaxassislar, Axborot-kutubxona muassasalari xodimlari foydalanishlari mumkin.

1. KUTUBXONA KATALOGLARI. ULARNING AHAMIYATI VA TURLARI

Xalqimizning turmush madaniyatini oshirishda, ularni ma'naviy dunyosini boyitishda Axborot-kutubxona muassasalarining o'rni beqiyosdir. Axborot-kutubxona muassasalarining ijtimoiy vazifasi hozirgi kun talabidan kelib chiqib, tobora kengayib bormoqda. Axborot-kutubxona muassasalarining oldida turgan dolzarb masalalardan biri – yangi zamon kishisini yetuk malakali mutaxassis, madaniyatli va ma'rifatli inson qilib tarbiyalashdan iboratdir. Respublikamizdagi mavjud Axborot-kutubxona muassasalarining fondlari keng doiradagi kitobxonlarning talabiga javob beradigan resurslar bilan muntazam to'ldirilib boriladi. Axborot-kutubxona muassasalarining fondlari qanchalik to'liq va mukammal to'ldirilgan, elektron resurslar bilan ta'minlangan bo'lsa, ulardan foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qondirishga shunchalik keng imkoniyatlar yaratiladi. Ayni bir vaqtda, bir tomondan, ulardagi fondlarning katta hajmda ekanligi va mazmunning boyligi, ikkinchi tomondan Axborot-kutubxona muassasalariga murojaat qiluvchi kitobxonlar talablarining nihoyatda xilma-xilligi, mavjud barcha resurslarni har tomonlama ko'rsatib berish zaruriyatini qat'iy talab qiladi. Axborot-kutubxona muassasalarining fondlarini har tomonlama ochib berishda kataloglar asosiy rol o'ynaydi.

Katalog grekcha – “ro'yxat” demakdir. Binobarin, “kutubxona katalogi” degan termin “Axborot-kutubxona muassasasida mavjud bo'lgan barcha resurslarning ro'yxati” degan ma'noni bildiradi. Ammo bunday aynan tarjima qilish kataloglarning haqiqiy ahamiyatini etarli darajada to'liq tushuntirib bermaydi.

Kutubxona kataloglari Axborot-kutubxona muassasasida muayyan tartibda tuzilgan bo'lib, Axborot-kutubxona muassasasi fondini mazmunini ochib berish, u haqida to'liq axborot berish, mavjud resurslarni targ'ib etish, kitobxonlarga ma'lumot olishlarida g'oyaviy-tarbiyaviy, ilmiy-axborot vazifalariga muvofiq tarzda yo'llanma berish kabi vazifalarni bajaradi.

Kataloglarning turlari. Zamonaviy Axborot-kutubxona muassasalarida mavzu va turlari bo'yicha xilma xil resurslar mavjud. Axborot-kutubxona muassasasiga murojaat qiladigan kitobxonlarning talablari ham xilma-xildir. Kitobxonlarni muayyan muallifning familiyasi, kitobining nomi, muharrirning nomi yoki boshqa belgilari, muassasaning nomi, nashr etilgan nashriyotning nomiga o'xshash ma'lumotlari bo'lgan kitoblar qiziqtiradi. Ba'zi birlarini soha adabiyotlari, boshqalarni texnik jurnallar, DT-Slar, patentlar qiziqtiradi. Ayrim kitobxonlar chet el adabiyotlarini so'rab murojaat etadilar. Hamma so'rovlarni qamrab olib javob beradigan yagona katalog tuzishning imkoniyati yo'q. Axborot-kutubxona xizmati ko'rsatish nazariyasi va amaliyotida kataloglarning muhim turlari yaratilganki, ularning har biri ma'lum bir xarakterdagi talablarni qondirishga imkon beradi. Shu kunga qadar mamlakatimiz kutubxonalarida nashr turlariga, fondni qamrab olishiga ko'ra farqlanadigan kataloglarning bir nechta turlari qo'llaniladi. Kataloglarni bibliografik tasvirlarini gruppalash usullariga ko'ra asosiy turlarga bo'lingan. Bu gruppadagi kataloglar orasida eng ko'p tarqalgani alfavit katalogi, sistemali katalog va predmet kataloglaridir. Bugungi kunda bular qatoriga elektron katalog keng miqyosda qo'llanilmoqda.

Alfavit katalogda barcha mavjud resurslarining tasviri mualliflarning familiyalari yoki sarlavhalarining alfaviti bo'yicha joylashtiriladi. Tasvirlarning shu tartibda joylashtirilishi, birinchidan, konkret bir asarning muallifi va sarlavhasi kitobxoniga ma'lum bo'lgan bir asarning bor yoki yo'qligini aniqlash, ikkinchidan, muayyan muallifning kutubxona muassasasi fondida mavjud bo'lgan asarlari bilan tanishish imkonini beradi.

Alfavit katalogi kutubxonada biror muallifning qanday kitoblari bor, degan savolga javob beradi. Alfavit katalogini avtorlar katalogi deb ham atashadi.

Kitobxonlarning muayyan masalalarga yoki tor konkret masalalarga doir manbalarga bo'lgan talablari sistemali va predmet kataloglari yordamida qondiriladi.

Sistemali katalogda barcha resurslar ularning fan sohalari bo'yicha mazmuni va belgilariga qarab guruhlarga ajratiladi. Ular umumiydan xususiyga to'rtinon izchillikda bo'linadigan tarmoqlarga ko'ra guruhlanadi.

Predmet katalogi tuzilayotganda barcha resurslarning mazmuniga asoslanadi, bibliografik tasviri bilim sohalari bo'yicha emas, hujjatda bayon etilayotgan predmet nomlarining alfavit tartibiga binoan joylashtiriladi.

Kutubxonalarda yana boshqa kataloglar:

- nomerli katalog;
- xronologik katalog;
- geografik katalog;
- lug'at kataloglari ham mavjud bo'lib, bunday kataloglar kutubxonalarining turi va tipiga qarab tashkil etilgan.

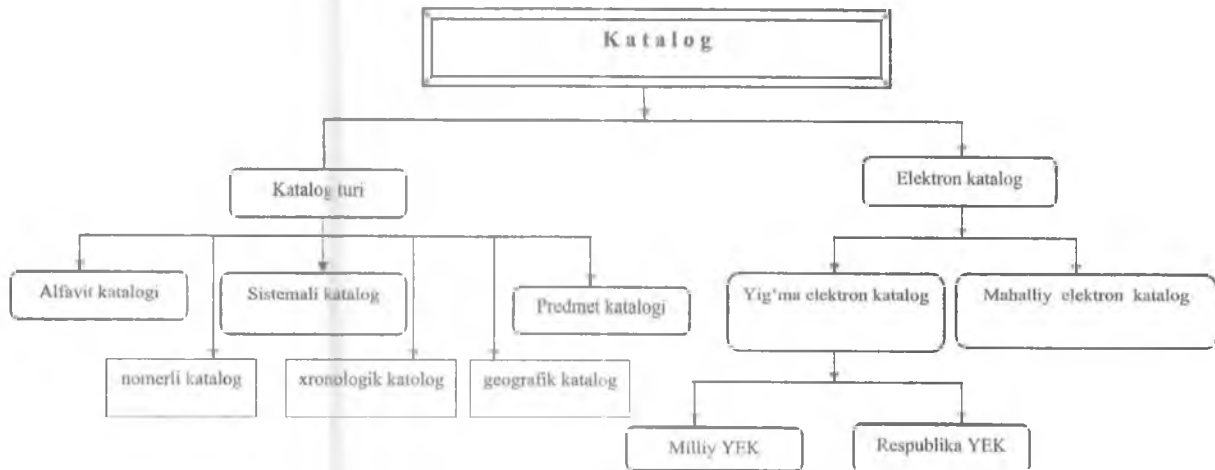
Elektron katalog – elektron kutubxonaning asosiy elementi hisoblanadi. Elektron katalogi bo'lmagan elektron kutubxonani “elektron kolleksiya” deb atash mumkin. Elektron kutubxonada fondi elektron shakldagi resurslardan iborat bo'lgani sababli, elektron resurslar tavsifini tuzishga mo'ljallangan “Dublin yadrosi” metama'lumotlaridan foydalanilishi maqsadga muvofiq. Ma'lumki, an'anaviy kutubxonada kataloglari kutubxonada fondidan alohida joyda saqlanadi va katalog kitoblar fondini kitobxonaga ochib berishga xizmat qiladi. Kitobxon katalogdan foydalanishi uchun kutubxonaga borishi kerak. Elektron kutubxonada elektron katalogning har bir elektron kartochkasi elektron kutubxonadagi har bir hujjatga bog'langan bo'ladi va undan masofadan turib foydalanish mumkin.

Kataloglarning vazifasi bo'yicha bir-biridan farqi vazifasi bo'yicha kataloglar 2 ga bo'linadi:

1. Kitobxon katalogi;
2. Xizmat katalogi.

Kitobxonlar keng foydalanilyotgan asarlar bilan bir qatorda eskirib qolgan va ko'pchilik uchun ahamiyatini yo'qotgan asarlar ham saqlanayotgan katta fondli kutubxonalarda kutubxonada kataloglari o'z vazifasiga ko'ra kitobxon katalogi va xizmat kataloglariga bo'lingan. Kutubxonaning butun asosiy fondini aks ettiruvchi kitobxonlar kataloglari ancha operativ kataloglar bo'lib, doimiy ravishda kitobxonlar ixtiyorida bo'lib, ularning asosiy talablarini qondiradi.

Xizmat kataloglaridan odatda kutubxonada xodimlari turli ma'lumotlar olish uchun foydalanadilar, lekin bu kataloglar faqat xizmat vazifasi uchunгина mo'ljallanmagan: agar kitobxonlar kutubxonada bor bo'lgan butun adabiyotlar bilan tanishishlari zarur bo'lganda, xizmat katalogidan ham foydalanishlari mumkin.

1-sxema. Kutubxona kataloglari klassifikatsiyasi.

Kataloglar gruppasi usuli bilan bo'linishidan tashqari hujjat turlari bo'yicha ham bo'linadi. Masalan: kitoblar katalogi, vaqtli matbuot va davomli nashrlar katalogi, gazeta va jurnallarda bosilgan maqolalar katalogi va boshqalar.

Kutubxonalarda olingan gazeta va jumallarning plakat ko'rinishidagi ro'yxati kabi kataloglarning eng oddiy shakllari qo'llanilgan. Uncha katta bo'lmagan bolalar kutubxonalarida turtniket kataloglari ham tashkil qilingan edi. Bunda kitoblarning tasviri o'zagi atrofida aylanadigan shit joylashtirilgan kartochkali kataloglarda bo'lar edi.

Kartochkalar lentada joylashgan "chegarasiz tasma" prinsipida harakat qiladigan "panorama" kataloglari ham mavjud bo'lgan. Alohida qalin qog'ozlardan tashkil topgan bloknot shaklidagi kataloglar ham borligi tarixdan ma'lum. Kutubxonada kataloglari klassifikatsiyasi quyidagi 1-sxemada ko'rsatilgan.

Fondlarni to'liq aks ettirish bo'yicha kataloglarning bir-biridan farqi

Mavjud fondni qamrab olishga qarab, bosh katalog va ayrim fond kataloglari va fond qismlari kataloglari tuzilishi mumkin.

Katalogda butun fond yoki ma'lum sabablarga ko'ra uning oz qismi aks ettiriladimi-yo'qmi, bundan qat'i nazar kutubxonada kataloglari kutubxonada fondini to'liq aks ettirish jihatidan bir-biridan farq qiladi. Fondni ancha to'liq aks ettiruvchi kataloglar asosiy kataloglar deb ataladi.

Bosh katalog – bu kutubxonaning asosiy katalogi hisoblanadi. U kutubxonada mavjud barcha fondlardagi resurslarning bibliografik tasvirini qamrab olgan bo'lishi kerak. Kutubxonalar kataloglarni hujjatlar turlariga qarab ajratadilar. Odatda, faqat kitoblarni, ammo uni maksimal darajada to'liq aks ettiruvchi katalogga – bosh katalog deyiladi. Ayrim hujjat turlarining kataloglari – kutubxonada bosh katalogiga tarkibiy qism bo'lib kirib, kitoblar katalogini to'ldiradi. Bosh katalog ham xizmat katalogi, ham kutubxonalar katalogi bo'lishi mumkin. Ular tuzilishiga qarab Alfavit katalog, Sistemali katalog, Predmet katalog bo'lishi mumkin. Asosiy katalog bilan bir qatorda har qaysi bo'limlarda ham katalog tuzilgan. Masalan: abonement katalogi, o'quv zali katalogi, ko'chma fond katalogi va boshqalar.

Kutubxonada ishida yig'ma katalog deb atalgan kataloglarning ahamiyati katta. Kataloglarning yuqorida ko'rib chiqilgan turlaridan farqli o'laroq, yig'ma kataloglar bir necha mustaqil kutubxonalarning fondlarini aks ettiradiki, bu kutubxonalar o'rtasida kitobxonlarga xizmat ko'rsatishda muayyan o'zaro yordam ko'rsatishni tashkil qilish maqsadga muvofiq. Jumladan, bir shahar yoki tumandagi, bir viloyat yoki respublikadagi kutubxonalarning fondlarini aks ettiruvchi territorial yig'ma kataloglar; bilimning bir tarmog'iga yoki bir ixtisosga doir kutubxonalarning fondlari uchun tarmoq yig'ma kataloglari, bir idora, muassasa yoki tashkilotga tegishli kutubxonalarning fondlari uchun rasmiy yig'ma kataloglar tuzilishi mumkin. Yig'ma kataloglar ba'zan bunday belgilarni o'zlarida birga aks ettirishlari mumkin, masalan, bir shahar kutubxonalarining meditsinaga doir adabiyoti uchun tuzilgan yig'ma kataloglar ayni vaqtda ham territorial, ham tarmoq kataloglari bo'ladi.

Bir necha kutubxonalar fondini aks ettiruvchi yig'ma kataloglar tajribada sinovdan o'tganligi ma'lum.

Markaziy kataloglar – filiallari bor kutubxonalarda tuzilgan. Kitobxonlarning kitob va boshqa nashrlarga bo'lgan talabini qondirilishi kataloglarning formalariga ham bog'liq. Kutubxonalar xilma-xil formadagi kataloglardan foydalandilar. Turniketli, plakat shaklidagi, panoramali kataloglar haqida yuqoridagi ma'lumotlar kiritilgan edi. Biroq katalogning eng ko'p tarqalgan formasi kitob va kartochka formasidir. Juda uzoq yillar katalogning kitob formasi asosiy bo'lib xizmat qilib kelgan. Oldin kitob – kataloglar kitoblarning qo'lda yozilgan ro'yxatidan iborat edi. Kitob bosish kashf etilgach, bosmaxona usulida tayyorlangan kataloglar paydo bo'ldi. XIX asming oxiri XX asr boshlariga kelib, kartochkali formasi kutubxonalarda ishlatila boshladi. Bu katalogning afzalligi shundaki, hujjatning bibliografik tasviri alohida kartochkalarda berildi va ular maxsus yashiklarga qattiq tartib ostida joylashtirildi.

Kitob katalogi ixchamligi bilan o'z yutug'iga ega edi. 10 000 tomlik hujjat fondi tasvir formati o'rta bo'lgan 500–600 betli kitobga sig'adi. Shuncha kitobni kartochkali katalogda aks ettirish uchun taxminan 1m² joyni ega ilovchi 14–16 katalog yashikchasi yoki shkaf-javon kerak bo'ladi.

Hujjatlarni tasvirini belgilangan namuna (7,5x12,5 sm) dagi katalog kartochkalarida amalga oshirildi. Bu format deyarli barcha kutubxona-

larda hozirgacha qo'llanilib xalqaro format nomini oldi. Har bir kartochka enining o'rtasida pastki chetidan 0,75 sm oraliqda teshikcha bo'lib, undan yashikdagi kartochkalarni metal sterjen yordamida mahkamlab qo'yish uchun foydalaniladi.

Har bir yashikchaga odatda 800 tadan 1000 tagacha kartochka joylashtiriladi.

Axborot kutubxona muassasalaridagi mavjud resurslar targ'ibotida, kutubxona fondlari boyligini ochish, tobora o'sib borayotgan axborot oqimidan foydalanishda kataloglardan tashqari boshqa bibliografiya vositalari, adabiyotlar ro'yxati, bibliografik obzor, bibliografik ko'rsatkichlar, kartoteka va internet ma'lumotlari majmui ham amalga oshirildi. Bulardan tashqari, bibliografik qo'llanmalarning barcha turlaridan kutubxonaga kataloglariga eng o'xshashi bibliografik kartotekalar hisoblanib, ular kutubxonaga ma'lumot-bibliografik apparatining mustaqil qismini tashkil etadi.

Kartotekaning katalogdan asosiy farqi shuki, katalog kutubxona fondida aniq mavjud nashrlarni aks ettiradi. Kartotekaning mazmuni ko'pincha kengroq bo'ladi, unga kitob, maqola va boshqa materiallarning aniq kutubxonada bo'lish-bo'lmasligidan qat'iy nazar tasviri kiritiladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

- 1. Kutubxona kataloglari va ularning ahamiyati.*
- 2. Alfavit katalogining sistemali katalogdan farqli jihatlarini asoslab bering.*
- 3. Fondlarni to'liq aks ettirish bo'yicha kataloglarning bir-biridan farqi.*
- 4. Markaziy kataloglar qanday muassasalar fondini aks ettiradi?*
- 5. Kutubxona kataloglarining turlariga xarakteristika bering.*

Alfavit katalog. Uni tashkil qilish xususiyatlari

Alfavit katalog – mualliflar familiyalari, muallif sifatida qabul qilingan muassasa va tashkilotlar, asarlarning sarlavhalarining alfavit tartibida joylashtirilgan katalogidir. U har bir kutubxona kataloglari sistemasida majburiy, tarkibiy qism hisoblangan. Hozirgi zamon Axborot-kutubxona muassasalarida u elektron katalog bilan bog'liqdir.

Alfavit katalogi kutubxonada axborot, qidiruv spravka (ma'lumot) beruvchi vazifalarni bajaradi. Chunki, ma'lum muallifning barcha asarlarini ularning mazmunidan, shu shaxs mustaqil muallif yoki muallifdosh, muharrir yoki tarjimon, tuzuvchi yoki sharhchi va shu kabilar sifatida ishtirok etishidan qat'iy nazar bir joyga to'plash imkonini beruvchi, ya'ni katalogda mualliflar kompleksini hosil qiluvchidir.

Alfavit katalogi kutubxona fondini mualliflik belgisi bo'yicha ochib beradigan va kitobxonga muallifning familiyasi, jamoaning nomi, nashrning sarlavhasi bo'yicha ma'lum bo'lgan kitobni izlashni ta'minlaydi, uning axborot va qidiruv vazifalarini bajaradi.

Mualliflar kompleksi deb alfavit katalogini aytilishi bejiz emas, chunki boshqa hech bir an'anaviy katalogda kutubxona fondining mazmuni bu katalogchalik ochib berilmagan. Asarlari fondida mavjud bo'lgan mualliflarning hammasi alfavit katalogida aks ettirilavermaydi, shuning uchun "mualliflar kompleksi" terminini shartli deb tushunmoq kerak. To'rt va undan ortiq mualliflar tomonidan yozilgan kitoblarni tasvirlashda qo'shimcha tasvir sifatida odatda birinchi muallif familiyasiga qo'shimcha tasvir beradi.

To'plam, asarlar, ilmiy ishlarga kiritilgan maqolalardagi barcha mualliflarning familiyalari aniq ko'rsatilmaydi. Alfavit katalogining ma'lumot beradigan vazifalari bosh (asosiy) alfavit katalogi yordamida amalga oshiriladi. Kutubxonalarni komplektlash, qancha kitob borligini va necha nusxada ekanligini tekshirish zarur bo'lganda, yangi kitoblarga ishlov berish, bibliografik qo'llanmalarni tuzishga aloqador har qanday ma'lumotlar ana shu bosh katalogdan olinadi.

Alfavit katalogi resurslarni targ'ibot qilish vositasi bo'lib, xizmat qilish va kitobxonlarga o'zlarining qiziqtirgan asarlarini topishlarida yordam berish va shu orqali ayrim darajada yangi qiziqishlarini uyg'otish mumkin.

Kutubxona fondini mualliflar tarkibi bo'yicha ochib berish qimmatli ahamiyatga ega. Alfavit katalogini asosiy xususiyati – u bilan ishlashning oddiyligidir. Qidirilayotgan resurs haqidagi asosiy bibliografik ma'lumotlarni bilish, alfavit katalogidan uni topish uchun yetarlidir. Kitobxon resurs haqida zarur ma'lumotlarni bilmasa ham u yordamchi tasvir va kartochkalar vositasida topa olish mumkin. Yordamchi kartochkalarga yo'naltiruvchi va ma'lumot beruvchi kartochkalar ham taal-

luqlidir. Yordamchi kartochkalar, yordamchi tasvirlardan jiddiy farq qiladi, chunki ularda bibliografik tasvir bo'lmaydi va biror muayyan nashrga bog'liq emas.

Yo'naltiruvchi (ссылочные) kartochkalar ikki turga bo'linadi.

1. Umumiy kartochkalar

2. Xususiy kartochkalar

Umumiy yo'naltiruvchi "qarang" (см.) so'zi yordamida kitobxonni rad etilgan muallif familiyasi yoki muassasa nomidan tasvir sarlavhasida qabul qilingan forma ga yo'llaydi.

Ayrim avtorlar o'z asarlarini haqiqiy familiyalari ostida, boshqalari esa bir yoki bir necha taxallus ostida nashr ettiradilar. Ayrim yozuvchilar asarlarini familiyalarini ham taxalluslari ham nashr ettiradilar. Alfavit katalogida ayni bir muallifning asarlarini, doimo bir xil nomda eng ko'p tanish bo'lgan formasini yoki haqiqiy familiyasida yoki taxallusida aks ettiriladi.

Xususiy havolalar "shuningdek, qaralsin" (см. также) so'zlari yordamida o'zaro bir tasvir sarlavhasidan boshqasiga mazkur katalogda qabul qilinganiga yo'llaydi.

Yo'naltirishning bu turi asosiy nomi o'zgargan muassasa yoki tashkilotlarning rasmiy nashrlarini tasvirlashda qo'llaniladi.

Yirik kutubxonalarda xususiy havolalar turli alfavit qatoridagi bir xil sarlavha (kitob nomlar)ini bog'lashda ham qo'llanishi mumkin.

Ma'lumot kartochkalari ham havolalar singari tasvirga ega bo'lmaydi. Ular katalogda muayyan yakka yoki kollektiv muallifning asarlarini qidrib topishga mo'ljallangandir.

Tipovoy sarlavha (nom)lar uchun bir marta tuzilgan ma'lumot kartochkalari (nom)ga tuzilgan bir qator qo'shimcha tasvirlarning o'miga qo'llaniladi, katalogni ortiqcha kartochkalar bosib ketishidan saqlaydi, shu bilan birga kutubxonachining vaqti ham tejiladi.

Bosh (asosiy) alfavit katalogida kutubxona fondi haqidagi barcha ma'lumotlar to'planishi va uning kataloglarida ochib berilgan bo'lishi kerak. Bunga kutubxona belgilari, ya'ni xizmat yozuvlari yordamida erishiladi. Ulardan biri kartochkaning oldi tomoniga, ikkinchisi orqa tomoniga yoziladi. Kutubxona belgilariga:

— inventar nomeri;

- yordamchi tasvirlar haqida ma'lumot;
- to'liq indeks;
- predmet rubrikalari taalluqlidir.

Shifr – matbuot asarini tokhadagi o'rnini shartli belgisidir.

Alfavit katalogidan asosiy va barcha yordamchi tasvirlarning kartochkalarida, shuningdek, boshqa katalog va kartotekalarda old tomoni-ning yuqori chap burchagida ko'rsatiladi.

Inventar — tartib raqami bo'lib, nashr kutubxonaga kelganda shu raqam bilan inventar daftariga kiritilgan.

Inventar raqamning kartochkalarda ko'rsatilishi mazkur kitobdan qancha nusxasi borligini tezda aniqlash imkonini beradi. Ular asosiy alfavit katalogi kartochkasining orqa tomonida ko'rsatilgan. Kitoblarni inventar-formati bo'yicha joylashtiriladigan hamda inventar, raqami ayni bir vaqtda kitobning shifri xizmatini o'taydigan kutubxonalar bundan mustasnodir.

Yordamchi tasvirlar haqidagi ma'lumotlar – yordamchi tasvirlardan qaysi biri alfavit katalogiga asarning asosiy tasvirlarga qo'shimcha sifatida kiritilganligini aniqlash imkonini beradi. Bunday ma'lumotnomalar kutubxona fondidan chiqarilgan kitoblar kartochkalarini olish jarayonini osonlashtiradi va tezlashtiradi.

Yordamchi tasvirlar haqidagi ma'lumotlar odatda faqat bosh alfavit katalogi kartochkalari asosida tayyorlanadi.

To'liq indeks – kitob sistemali katalogining qaysi bo'limida turganligi-ning aks ettiradi, alfavit va sistemali katalogning asosiy kartochkalariga qo'yiladi.

Predmet rubrikalari kitobning predmet katalogida qanday aks ettirilganligini ko'rsatadi. Yana u alfavit katalogini predmet katalogi bilan bog'lab oxirgisidan ro'yxatdan chiqarilgan kitoblar tasvirlarni olishni tezlashtiradi.

Predmet rubrikalari asosiy tasvirning orqa tomonidan yordamchi tasvirlar haqidagi ma'lumotlardan bir oz pastroqda ko'rsatiladi.

Katalogni tashkil etish o'zaro uzviy bog'langan quyidagi jarayonlardan:

- katalog pasportini tuzish;
- kartochkalarini joylashtirish;

- katalogni rasmiylashtirish;
- katalogdan foydalanishda yordamchi qoʻllanmalar tuzish;
- katalogni tahrir qilishdan iborat murakkab ishlardan tashkil topgan.

Bular barcha kataloglarni tashkil etish uchun asosiy boʻlgan operatsiyalar tarkibida aks ettiriladi.

Har bir katalogni tashkil qilishning xususiyati – uning pasporti, yani katalog haqidagi asosiy maʼlumotlar qayd etilgan xizmat hujjatini tuzishdan boshlanadi. Alfavit katalogiga monand – bu katalog tashkil etilgan sana, uning maqsadi, fondning qamrovi, tasvir uslubiyati, yordamchi tasvirlarning qoʻllanilishi, katalogga tegishli yordamchi qoʻllanmalarning borligidir.

Alfavit katalogini tuzishni faqat texnik ish deb, kartochkalarni alfavit tartibi va joylashtirishdan iborat deb qarash xato hisoblanadi.

Alfavit katalogida kartochkalarning joylashtirish bosma mahsulotni tasvirlash uslubiyoti bilan bogʻlanadi va tasvirning asosiy qoidalari asosida tuziladi. Adabiyotlarni juda tez topish va katalogdan foydalanishning qulayligi kartochkalarni joylashtirish usullariga bogʻliq.

Alfavit katalogining vazifalariga koʻra kataloglarni joylashtirishning asosiy metodi – qatʼiy alfavit hisoblanadi.

Tasvirlar ularni boshlanish soʻzlaridagi harflar tarkibiga qarab joylashtiriladi. Familiya, muassasa va tashkilot, sarlavha (nom) bilan qilingan tasvirlar yagona alfavit qatoriga joylashtiriladi. Soʻngra nom (ism) yoki butun gaplarni alfavit boʻyicha joylashtirishning ikki usuli maʼlum:

- “soʻz” ketidan “soʻz”;
- “harf” ketidan “harf” nomini olgan.

Kitobxon zarur nashrni juda tez topishda, kutubxonada ayrim yakka va kollektiv avtorlarining asarlarini targʻibot qilishga yordam berish uchun ayrim hollarda tasvirlarni alfavit tartibida guruhlash oʻrniga logik “mantiqiy” komplekslar yaratish maqsadlidir. Masalan: bir muallifning ham alohida, ham asarlari toʻplamlari boʻlsa, bu asarlar barchasining tasvirlarini ikki guruhga boʻlib joylashtirishni tashkil etiladi.

Birinchi guruhga asarlar toʻplamlari aks ettirilib, ular guruh ichida nomlari alfavit tartibida emas, balki nashrlar toʻliqligi kamayib boruvchi mantiqiy tartibda joylashtiriladi.

- toʻla asarlar toʻplami;

- asarlar to‘plami;
- asarlar;
- tanlangan asarlar;
- saylangan asarlar.

Bu asarlarni, to‘plami, masalan, hikoyalar, kundaliklar, biror asarning ayrim qismlari, parchalarning tasvirlaridan qat’iy nazar ikkinchi guruhga kiradi. Tasvirlar ikkinchi guruh doirasida nomlar bilan joylashtirish umumiy qoidalariga binoan nomlar (sarlavhalar)ni birinchi so‘zlaridagi alfaviti bo‘yicha joylashtiriladi.

Kataloglarni rasmiylashtirish deganda kartochnali alfavit kataloglarida ajratilgan va yashiklardagi yozuvlar vositasida rasmiylashtirish tushuniladi. Alfavit kataloglarida turli formadagi: o‘rtasi turtib chiqqan, kartochnaning eniga – o‘ng va chap tomoniga 2/3, 1/3 va 1/4 turtib chiqqan ajratkichlar qo‘llaniladi.

Ular o‘z vazifalariga ko‘ra:

- alfavit katalogida mo‘ljallash uchun;
- ma‘lumot tipidagi;
- bibliografik turdagi ajratkichlar.

Alfavit katalogida mo‘ljallash uchun ajratkichlarga ajratiladi, ular: harf, bo‘g‘in va so‘zli ajratkichlardir.

Harf ajratkichlar mazkur harfdan boshlanuvchi tasvirlarni cheklaydi.

Bo‘g‘in ajratkichlari mazkur bo‘g‘in yoki bir necha bo‘g‘indan boshlanuvchi tasvirlarni ajratadi. Harf va bo‘g‘in ajratkichlari odatda kichik kataloglarda ishlatiladi.

So‘zli ajratkichlar – butun so‘z (familiya) yoki bir necha so‘zlarni ko‘rsatib, ayni bir so‘zdan boshlanuvchi sarlavha (nom) li kartochnalar ko‘p miqdorda to‘planib qolganda, juda mashhur va tez so‘raladigan avtorlarga qo‘llaniladi. Harf va bo‘g‘in ajratkichlari odatda bir oz turtib chiqqan: so‘zli ajratkichlar eng keng va o‘rtasida bir oz turtib chiqqan joyi bo‘ladi.

Ayrim muallif familiyalari ajratib ko‘rsatish maqsadida o‘ng tomondan turtib chiqqan, kollektiv mualliflar, nomi (sarlavhasi) yoki kitoblar nomlari uchun chap tomoni turtib chiqqan alohida asar uchun bir o‘ng va bir chap tomoni turtib chiqqan ajratkichlardan foydalaniladi.

Ayrim ajratkichlarda familiyadan tashqari to‘liq ismi, otasining ismi, yashagan yillari, faoliyati sohasi, kasbi, ilmiy darajasi, unvoni, faxrli un-

vonni va muallifi, davlat mukofotiga ega bo'lgan asarlarning nomini yozishga ruxsat etilgan.

Ma'lumot tipidagi ajratkichlar ayni bir joylashtirish so'ziga ega bo'lgan kartochkalami joylashtirish tartibini ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Masalan: ajratkich bir muallif asarlari, tasvirlari oldindan, ayni bir asarning turli, nashrlar oldidan, kollektiv muallif qilingan tasvirlar oldidan qo'yiladi. Ma'lumot tipidagi ajratkichlarni izlash muayyan qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'lgan tasvirlar oldidan qo'yish zarur. Bunga sarlavhasi standart so'zlar bilan boshlanadigan nashrlar: "instruksiya", "estalik", "programma" va boshqalar kiradi.

Ma'lumot tipidagi ajratkichlar uchun o'rtasi turtib chiqqan ajratkichlar qo'llaniladi. Agar tekst ajratkichga sig'magan taqdirda uning davomi undan keyingi katalog kartochkasiga yoziladi.

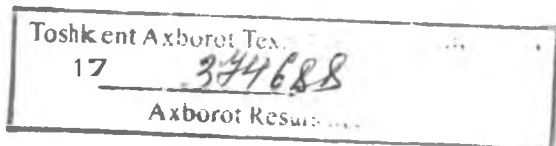
Bibliografik ajratkichlar – muallif ajratkichlarining bir turidir. Ularda mualliflar va ularning asarlari haqidagi ma'lumotlar, familiyasi, ismi va otasining ismi, yashagan yillari, muallif o'z asarlariga bergan taxallusi, mutaxassisligi, ilmiy darajasi, faxrli unvoni, juda qisqa qilib keltiriladi.

Katalogda ajratkichlar miqdori qancha bo'lishi kerakligini faqat kitobxonlarning katalogidan foydalanishlari kuzatish asosida aniqlash mumkin. Kutubxonalar amaliyotida ularni 3–5 sm dan, ya'ni 60–75 kartochkadan keyin qo'yish qabul qilingan. Shunday qilib 1000 ta kartočka sig'adigan standart katalog yashigiga 15 tadan 20 tagacha ajratkich to'g'ri keladi.

Kartočka va ajratkichlar qo'yilgan katalog yashiklari va shkaflarga ularning mazmuniga mos keluvchi yozuvlar qilinadi. Yozuvlar yashikning old tomoniga joylashtiriladi. Kutubxonada tarkib topgan amaliyot va katalogning razmerlariga ko'ra, yozuvlar har bir yashikdagi birinchi va oxirgi kartochkalar, sarlavhasini yoki faqat tasvirlar sarlavhasi boshlanadigan harf va bo'g'inlarni ko'rsatib turish mumkin.

Katalog shkaflarida belgilangan tartibni saqlash uchun barcha yashiklarni nomerlab chiqish zarur. Yashiklar yoniga qarab (chapdan o'nga) yoki yuqoridan pastga nomerlanadi. Yirik kutubxonalarda ikkinchi usul qo'llaniladi.

Kartočka ajratkichlar joy-joyiga qo'yilib, yashiklarga kerakli yozuvlar qo'yilgandan so'ng katalog tashkil etildi deyish mumkin. Har bir katalog yangi kelgan asarlar tasviri yozilgan kartochkalar bilan to'ldirilib turilishi talab qilinadi.

Kitobxonlarga kutubxona fondi haqidagi to'liq va har tomonlama axborot berish, kerakli nashrlarni izlashni ta'minlash, kitobxonlarga kitoblarni tanlashlarida yordam berish singari natijalarga erishish taqozo qilinadi. Kataloqlar har doim ko'zdan kechirilib turishi kerak.

Katalog tahriri:

- kundalik joriy tekshirish;
- rejali davriy tekshirish.

Joriy tahrir kartochklarini joylashtirish va katalogdan foydalanish jarayonida amalga oshiriladi. Bu tahrir:

- tasvirlar sarlavhalarining bibliografik tahriri;
- kartochkalarni joylashtirishning to'g'riligini tekshirish.

Kataloglar uzoq vaqt davomida yaratiladi. Kutubxonalar joriy tahrir bilan birga rejali tahrir ham qiladilar. Kataloglarning joriy tahriri qanchalik puxta qilinmasin, baribir undagi barcha xato va nuqsonlarni bartaraf etib bo'lmaydi. Joriy tahrir davomida nuqsonlarning barchasi aniqlanmasligi mumkin, ikkinchidan aniqlashganda ham hammasi jiddiy ish olib bormay tuzatib bo'lmaydi.

Rejali tahrir:

- kartochkalarni katalogda joylashtirishini tekshirish;
- tasvirlarni "yagona qoidalar"ning so'ngi nashriga binoan to'g'riligini aniqlash;
- tasvirlar sarlavhalarining to'liqroq va aniq formasiga keltirish uchun bibliografik tahrir qilish (ismi, otasining ismi, uning to'liq yozilishi, mualliflarni aniqlash, familiyasi bir xil mualliflarni chegaralash);
- katalogni ajratkichlar bilan ta'minlanganligini va umuman qay darajada rasmiylashtirganligini tekshirish jarayonlaridan tashkil topadi.

Kataloglarni rejali tahriri ikki yo'l: yalpisiga va tanlab tushirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Yalpisiga tekshirish katalogiga kiritilgan barcha tasvirlarni ketma-ket, harfma-harf tahrir qilishni nazarda tutadi.

Tanlab tekshirish katalogning ayrim qismlarida o'tkazish nazarda tutiladi. Tanlab tahrir qilishda ayrim nozarur uchastkalar tekshirilmay qolishi mumkin.

Kataloglar kutubxona ro'yxatidan chiqarilgan kitoblarning yordamchi kartochklarini olib tashlash hamda katalogda kerakli barcha qo'shimcha,

seriya, analitik tasvirlar, havola va ma'lumotnoma kartotekalari bor-yo'qligini, yashiklarni ajratkichlar bilan ta'minlashlik darajasini puxta tekshirishlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Katalogni tahrir qilishda hatto kichik kutubxonalar katalogining o'zidagi materiallar bilan cheklanib bo'lmaydi. Bunda qo'shimcha ravishda entsiklopediya, spravochnik, bibliografik ko'rsatkichlardan, ba'zan esa kitobning tekstini ko'rib chiqish foydadan holi bo'lmaydi.

Alfavit katalogini tahriri tasvirlarni kitob fondi bilan taqqoslashni (to'liq va qisman) ba'zan kitoblar, sistemali, katalog, kitoblar formulalaridan shifrlarni almashtirishni shart qilib qo'yadi.

Tasvirlash ilmiy axborot elementlaridan biri

Tasvir prinsiplari

Bosma asar yoki mavjud resurs haqidagi ma'lumotlar yig'indisiga bibliografik tasvir deyiladi. Bibliografik tasvir uchun asosiy manba hujjatning o'zi hisoblanadi. **Bibliografik tasvir** – resursning mazmunini, qanday kitobxonlarga mo'ljallanganligini, uning muallifini, sarlavhasini, kim tomonidan va qachon nashr etilganini, uni nashrga tayyorlashda qatnashgan shaxslar, resursning hajmi va boshqa ma'lumotlarni yoritib beradi.

Kutubxonachi hujjat turini, uni xarakterli belgilarini farqlay olishi kerak. Axborot-kutubxonalarning fondlarining ko'p qismini kitoblar egallaydi.

Tasvirlash metodikasidan oldin kitob turlarini, uni tuzilishini, hujjat elementlari deb ataluvchi ayrim masalalar bilan tanishib chiqish lozim. Hujjatni mazmuni emas, uni bezatilishini ham tushunib olish hujjat turini to'g'ri tasvirlashga imkon beradi.

Muallifi resurslar – bu muallifi ko'rsatilib nashr qilingan resurslardir. O'z navbatida ular bir darajali va ko'p darajali (individual yoki bir nechta muallifi) nashrlar (hujjatlar) bo'lishi mumkin. Bir darajali (individual) yoki yakka muallif deganda asarni yozgan yoki bir nechta muallifning asarlarini to'plab, nashrga tayyorlagan shaxsni – tuzuvchini tushunish mumkin.

To'plam – turli xil hujjatlarni adabiy, ilmiy va boshqa asarlarni o'z ichiga oladi. To'plamlar bir muallifning asarlaridan tuzilgan **muallifi to'plamga**, bir nechta muallifning bitta mavzuga oid asarlarini qamrab olgan **umumiy**

sarlavhaga ega bo'lgan to'plamlarga yoki bir nechta mualliflarning bitta mavzuga oid asarlarini yoki turli masalalarga bag'ishlangan asarlarini o'z ichiga olgan umumiy sarlavhaga ega bo'lmagan to'plamlarga bo'linadi.

Tasvir tuzish metodikasiga qarab muallifi va sarlavhali tasvirlarga bo'linadi.

Hujjatlarni tasvirlash – bu keng ma'noda ishlatilib, ma'lum tartibda joylashgan nashrlar haqida ma'lumotlar beradi.

Hujjatlarni tasvirlashda – hujjatning turini, ularning ahamiyatini, nashrning yoki asarning xarakteristikasini tashkil qiluvchi ma'lumotlarni juda yaxshi bilishni talab qiladi.

Hujjatlarni bibliografik tasvirlash – kitobxonga hujjatning mazmunini va iste'molchi uchun zarur ahamiyatini to'liq ochib berishdir. Kutubxonaga kelgan kitobxon hujjat to'g'risidagi dastlabki ma'lumotni ko'pincha bibliografik ko'rsatkichlardan bilib oladi. Shuning uchun bibliografik tasvir bilan katalog tasviri o'rtasida farq bo'lishi kerak emas, balki ular o'zaro bog'langan holda bo'lishi lozim. Kutubxona kataloglarini tuzishda hujjatlarni bibliografik tasviri asos bo'ladi. Barcha mamlakatlar o'rtasida bibliografik ma'lumotlarni almashlash uchun (IFLA) Xalqaro Hujjatlar Assotsiatsiyasi va muassasa federatsiyasi doirasida universal hisobga olish xizmati tashkil qilingan. Shu asosda kutubxona kataloglari va bibliografik tasvir uchun tuziladigan tasvirlar bir holatga keltirilgandir.

Axborotlashtirish, kutubxonashunoslik va nashriyotchilik ishi standartlari tizimiga kiruvchi O'zbekiston Davlat Standarti – 2009-yil 14-aprelda 1215 raqami ostida tasdiqlandi. Xalqaro talablarga asoslangan “Библиографическая запись. Библиографическое описание – GOST 7,1–2003 (GOST 7,1–2003 – “Bibliografik yozuv, Bibliografik tasvir) ga asoslanib tasdiqlangan. Axborotlashtirish, kutubxonashunoslik va nashriyotchilik ishi standartlari tizimiga kiruvchi O'zbekiston Davlat Standartining buyurtmasiga ko'ra kutubxonachilik va nashriyot ishi sohasida me'yoriy huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish bo'yicha maxsus ishchi guruhi (X.Mamatraimova, D.Kudratova) tomonidan ishlab chiqildi. Mazkur standart (Oz'DSt 1215–2009) 2009-yil 20-apreldan amalga joriy qilingan. Oz'DSt 1215–2009 da tasvir sohaslarida shartli belgilar yangidan qayta ishlandi.

Hujjatlarga ishlov berish alfavit katalogini tashkil etish metodikasi asosida olib boriladi. Hujjatlarni tasvirlashda ishlatiladigan tasvir usullari va qoidalariga hujjatlarni tasvirlashning metodikasi ikkiga bo'linadi:

1. Umumiy metodika – nashrning ko‘rinishidan, turidan qat’iy nazar uni tasvirlashda ishlatiladigan usul va qoidalar bilan ish ko‘radi. Uning vazifasiga: tasvirlash nuqtai nazaridan nashr turlari, kitob turlari va ularning elementlari, tasvir turlari va ularning elementlari, tasvirlashning umumiy qoidalarini, tasvirlashning ayrim elementlariga taalluqli qoidalarni o‘rgatadi.

2. Xusumiyl metodika – hujjatlarning ayrim turlari: kitoblar, vaqtli va chiqarilishi davom etadigan nashrlar, kartografiyalar, notalar, badiiy, (izo) nashrlar, texnik hujjatlarning maxsus nashrlari, audio vizual materiallar, nashri hamda bezatilish xususiyatlariga ko‘ra farqlanuvchi hujjatlarni tasvirlash usul va qoidalarini o‘rgatadi.

Bibliografik tasvir elementlari va tasvir turlari

Tasvirlardan foydalanishda qulaylik tug‘dirish maqsadida resurs to‘g‘risidagi bibliografik ma‘lumotlar o‘z xarakteriga qarab tasvir elementlari deb ataluvchi guruhlarga ajratiladi va doimo qat’iy tartib bilan joylashtiriladi.

Tasvir elementlari ichida ishlatiladigan punktatsion belgilar 12 ta bo‘lib ular: (-) nuqta-tire, (.) nuqta, (,) vergul, (:) ikki nuqta, (;) nuqtali vergul, (...) ko‘p nuqta, (/) qiya chiziq, (//) ikki qiya chiziq, (()) dumalog‘ qavs, ([]) katta qavs, (+) qo‘shuv alomati, (=) barobarlik belgilaridan iboratdir. Bibliografik tasvir oxirida (.) nuqta belgisi ishlatiladi.

Tasvir sohaslarini joylashish ketma-ketligi

Tasvir boshi.

1. Sarlavha sohasi va javobgarlik haqidagi ma‘lumotlar. 2. Nashr sohasi. 3. Xususiy ma‘lumotlar sohasi. 4. Chiqish ma‘lumotlari sohasi. 5. Sonli xarakteristika sohasi. 6. Seriya sohasi. 7. Eslatmalar sohasi. 8. Standart raqamlar sohasi. ISBN, ISSN (standart raqam sohasi) yoki uni alternativasi va egalik shartlari.

Bibliografik elementlar

Resurslarni tasvirlashda ishlatiladigan elementlar 2 ga bo‘linadi.

1. Majburiy elementlar – resurs haqidagi asosiy ma‘lumotlarni beradigan (muallifi, sarlavhasi, nashri, nashriyoti, nashr joyi) elementlardir.

2. Fakultativ elementlar – resurs haqidagi qo‘shimcha axborot beradigan ma’lumotlar (ya’ni, resurs kimlarga mo‘ljallanganligi, mazmuni, illyustratsiyalari, tiraji, narxi va b.) ni beradigan elementlardir.

Tasvir tuzishda quyidagi tinish belgilari va matematik belgilar ishlatiladi:

.	Nuqta va tire
.	Nuqta
,	Vergul
...	Ko‘p nuqta
/	Qiya chiziq
//	Ikki qiya chiziq
()	Qavs
[]	Katta qavs
+	Qo‘shuv
=	Tenglik

O‘zDSt 12 15-2009 talablariga asosan tasvir elementlari sistemasi quyidagilardan iborat:

I. Tasvir boshi. Sarlavha va javobgarlik haqidagi ma’lumotlar sohasi	[]	materialning umumiy aniqlanishi
	=	Parallel sarlavha
	:	Sarlavhaga taalluqli ma’lumotlar
	/	javobgarlik haqidagi ma’lumotlar
	;	dastlabki ma’lumotlar
II. Nashr sohasi	;	keyingi ma’lumotlar
	=	Nashr haqidagi ma’lumot
		Parallel nashr haqidagi ma’lumot
		Faqat shu nashrga taalluqli bo‘lgan javobgarlik haqidagi ma’lumotlar
	/	Dastlabki ma’lumotlar
	;	keyingi ma’lumotlar
	,	nashr haqidagi qo‘shimcha ma’lumot
	nashr haqidagi qo‘shimcha ma’lumotlarga taalluqli javobgarlik haqidagi ma’lumotlar.	
III. Xususiy ma’lumotlar sohasi	/	Dastlabki ma’lumotlar
	;	keyingi ma’lumotlar
		Faqat ma’lum bir turdagi hujjatlarga xos bo‘lgan ma’lumotlar

IV. Chiqish ma'lumotlari sohasi		Nashr joyi, tarqatilishi
		Birinch i nashr joyi
	;	Keyingi nashr joyi
	:	Nashr nomi, tarqatuvchi va b.
	[]	Nashriyoti, tarqatuvchi va b. vazifalari haqidagi ma'lumotlar
	,	nashr sanasi, tarqatilish sanasi
	(Tayyorlash joyi
	:	Tayyorlovchining nomi
	.)	Tayyorlash sanasi
V. Sonli xarakteristika sohasi		Materialning xususiy belgisi va miqdori.
	:	Jismoniy xarakteristika haqidagi boshqa ma'lumotlar.
	;	O'lchamlari
	+	Ilovali materiallar haqida ma'lumotlar
VI. Seriya sohasi	(Seriyaning yoki kichik seriyaning asosiy sarlavhasi
	=	Seriya va kichik seriyaning parallel sarlavhasi
	:	Seriya va kichik seriya sarlavhasiga taalluqli ma'lumotlar
	:	Seriya ga va kichik seriyaga taalluqli javobgarlik haqidagi ma'lumotlar
	/	Dastlabki ma'lumotlar
	;	Keyingi ma'lumotlar
	+	Seriya li nashrlarning xalqaro standart nomeri ISSN. Shu seriyaga yoki kichik seriyaga taalluqli ma'lumotlar
VII. Eslatmalar sohasi		Eslatmalar (boshqa nashrga taalluqli qo'shimcha ma'lumotlar)
VIII. Xalqaro standart yoki (unga alternativ) egalik shartlari	=	Standart nomer yoki uni alternativasi (o'xshash)
	:	foydalanish sharoitlari yoki narxi
	()	Soha elementlariga oid qo'shimcha ma'lumotlar

I. Bosma nashrning (hujjatning) bibliografik tasviri. Tasvir boshi va Tasvir tekstdan iborat. Tasvir boshi sarlavhadan (.) nuqta bilan ajratiladi.

II. Sohalar ichidagi har bir element o'zining punktatsion belgisi bilan yoziladi. Masalan: (:) ikki nuqta, (,) vergul, (;) nuqtali vergul, (/) qiya chiziq, (=) parallel chiziq, (//) parallel qiya chiziq va b.

III. Sohalarni bir-biridan ajratish uchun (-) nuqta tire belgisi ishlatiladi.

IV. Yuqorida keltirilgan jadvalda majburiy elementlar tagiga chizib ajratilib, ko'rsatilgan. Fakultativ elementlar bir xilda berilgan.

V. Mualliflar nomlari bir-biridan vergul belgisi bilan ajratiladi.

VI. Chiqish ma'lumotlari sohasida nashriyot nomidan keyin vergul belgisi ishlatiladi.

VII. Eslatmalar sohasi.

VIII. Seriya ISBN – informatsion standart kitob raqami. Seriya ISSN – informatsion standart seriya raqami.

Bibliografik tasvir katalog tasviridan bir muncha farq qiladi. Axborot nashrlarida, bibliografik nashrlarda tasvir elementlari oddiy ro'yxat formasida ketma-ket yozilib, tasvir boshi abzatsdan boshlanadi. Katalog tasvirida ma'lumotlar birinchi va ikkinchi vertikal chiziqdan qat'iy tartibda va ketma-ketlikda yoziladi. Bibliografik tasvir oddiy dastxatda yoziladi. Katalog kartochkasida esa kutubxona dastxati yoki axborot texnologiyalar vositasida yozilgan bo'lishi kerak.

Hujjatlarni tasvirlashning qat'iy prinsiplariga asosan tasvirlash muallifi (yakka, kollektiv) sarlavhali tasvirlarga bo'linadi.

1. Muallifi tasvirlash prinsipi keng tarqalgan prinsip bo'lib, muallif familiyasi kitobning qayerida ko'rsatilgan bo'lishidan qat'iy nazar tasvirning birinchi elementi hisoblanib, tasvir boshiga yoziladi. Muallifi tasvir bir shaxsning, bir muallifning familiyasi bo'yicha tasvirlanadi. Muallifi tasvir sarlavhali tasvirdan ajratilib, tasvir boshida alohida chiziqqa muallif chizig'iga chiqariladi va butun tasvirga boshchilik qiladi. Tasvirlashda hujjatlar qaysi tilda berilgan bo'lsa, o'sha tilda tasvir teksti tuziladi. Tasvirda epigrammalar, shiorlar, sitatalar, unvonlar, lavozimlar berilmaydi. Tasvir boshi har doim birinchi tik chiziqdan ya'ni birinchi vertikal chiziqdan boshlab yoziladi, davomi ikkinchi vertikal chiziqdan 0,5 sm joy tashlab davom ettiriladi.

Tasvir boshi — yakka yoki kollektiv muallifning nomi yoziladi. Tasvir boshida muallif nomini yoki boshqa ma'lumotlarni identifikatsiyalash (aniqlash) maqsadida yil, nomer, geografik nomlar berilishi mumkin.

Identifikatsiya belgilari dumaloq qavs ichida beriladi. Nomer va yillar arab raqamida ko'rsatiladi. So'zlar umumiy qoida asosida qisqartiriladi. (O'zDSt 1215–2009) tasvir boshida muallifning familiyasi, keyin uning initsiallari (ismi, otasining ismi) qisqartirilgan holda beriladi.

Sarlavha sohasi va javobgarlik haqidagi ma'lumotlar sohasi hujjat to'g'risidagi asosiy ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. U sarlavha va sarlavhaga bog'liq ma'lumotlardan, hujjatni yaratish va nashr etishda ishtirok etgan shaxs, korxonalar, tashkilot haqidagi ma'lumotlar bo'lishi mumkin. Bu sohaga asosiy sarlavhadan tashqari parallel sarlavha, sarlavhaga taalluqli boshqa ma'lumotlar, to'ldirilgan ma'lumotlar, mazmunini yoritib beradigan ma'lumotlar bo'lishi mumkin. Ba'zi holatlarda asarning janrini belgilovchi ma'lumotlar, ya'ni roman, povest, qissa, hikoya, g'azal, she'r, darslik, xrestomatiya, lug'at va b. beriladi.

Asosiy sarlavhada nashrning asosiy mazmunini aks ettiruvchi sarlavhani titul varraqning boshida joylashtiriladi. Sarlavhalar qisqartirilmaydi. Sarlavhaga oid ma'lumotlar asosiy sarlavhani ochib beradi. Tushuntiradi yoki nashrning xarakterini, maqsadini ko'rsatadi.

Parallel sarlavha – bu asosiy sarlavha bilan birga boshqa tilda berilgan sarlavhadir. Agar kitobda ikki tilda sarlavha berilgan bo'lsa, birinchi kitob qaysi tilda yozilgan bo'lsa o'sha tilda tasvir berilib, parallel belgisi orqali parallel sarlavha kitobda qanday yozilgan bo'lsa, o'sha holatda yoziladi.

Sarlavhaga taalluqli ma'lumotlarda asosiy sarlavhaning butun mazmunini, kitobni kimlarga mo'ljallanganligini ko'rsatuvchi ma'lumotlar yoziladi.

Javobgarlik haqidagi ma'lumotlarga muassasa va tashkilotni, shu nashrni tayyorlashda ishtirok etgan shaxsning, tarjimonning, tuzuvchining, ikkinchi, uchinchi mualliflarning, so'z boshi yozgan shaxsning familiyalari ko'rsatilib (/) qiya chiziq belgisi qo'yiladi.

Xususiy ma'lumotlar sohasi faqat ma'lum bir turdagi hujjatlarga xos bo'lgan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Xususiy ma'lumotlar sohasiga kartografik, nota, alohida normativ va texnik hujjatlar, elektron resurslar kiradi. Bu sohada axborot manbasida yozilgan quyidagi ma'lumotlar beriladi: mashtab (mashtab so'zi tasvirda yozilmaydi) kartografik proekt, koordinatlar va h.k.) nota nashrlarida partitura, partiya, ovoz haqidagi ma'lumotlar beriladi. **Nashr sohasi** – bu sohada nashrning takrorlanishi

haqida ma'lumotlar beriladi. Bu ma'lumotlarni yozishda qisqartirishlar ishlatiladi. Nashrning tartib raqami arab raqami bilan beriladi.

Chiqish ma'lumotlari sohasida elementlar har doim qat'iy ketma-ketlikda tartib bilan yoziladi. Nashr joyi: Nashriyot, nashr yili.

Nashriyot nomi qo'shtirnoq ichida yozilmaydi va qabul qilingan qisqartirishlar tartibida yoziladi. Nashr joyi faqat Toshkent shahri uchun qisqartiriladi, boshqa shaharlar nomi to'liq keltiriladi.

Sonli xarakteristika sohasida kitobning betlar soni, illyustratsiyalari, rasmlari, umumiy betlar soniga kirmagan hujjatlar, ilovali materiallar, kartalar, atlaslar, sxemalar, jadvallar, rangli rasmlar, portretlar, grafiklar, tablitsalar va h.k.lar beriladi.

Seriya sohasida asarning adabiy yo'nalishni, adabiy janrning nimasini aniqlaydigan va qaysi kitobxonlarga mo'ljallanganligini ko'rsatuvchi ma'lumotlar va xalqaro standart seriya va kitob nomerlari beriladi.

Eslatmalar sohasi – Bu sohada quyidagi tartibda ma'lumotlar beriladi.

Asosiy sarlavha, mualliflar haqida, chiqish ma'lumotlari haqida, ilovali materiallar, seriya, kitob, tekstning tili, xulosa, kitob mazmuni, bibliografik spravkalar, poligrafik bezatilishi haqidagi qo'shimcha ma'lumotlar yoziladi.

Xalqaro standart kitob nomeri sohasi. Kitobning xalqaro standart raqami. ISBN – majburiy element hisoblanadi. ISBN – kitobni registratsiyadagi o'tkazish, kitob almashish, kitob savdosi, matbuot statistikasi uchun zarur ma'lumotlarni o'z ichiga olgan tasvir sohasi. Kitobning standart raqami – registratsiya xarakteridagi xarf raqamli koddir. Standart raqami kitobda titul varaqning orqasida chap quyi burchakda joylashadi. ISBN – International Standart book number kutubxonachilik – bibliografik tashkilotlarda ro'yxatga olinadigan nashrlarga beriladigan maxsus belgi; ISBN tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan raqam. Bu raqam Xalqaro va milliy matbuot agentligi tomonidan har bir kitobni aynan tenglashtirish maqsadida beriladigan harflardan va defis yordamida 4 guruhga ajratilgan 10 sonli koddan iborat.

Asosiy tasvirlar har bir nomdagi hujjat uchun qilinsa, yordamchi tasvirlar ayrimlari uchun qilinadi.

Alfavit katalogida yordamchi tasvirning uchta turidan: qo'shimcha, seriyali, analitik turlaridan foydalanamiz. Yordamchi tasvirlarning keng

tarqalgan turi – qo‘shimcha tasvirdir. Uning asosiy vazifasi faqat kitobni qidirib topishni osonlashtirish emas, balki katalogga ayrim mualliflarning asarlarini, u yoki muassasa nashrlarini to‘la ko‘rsatishdan iboratdir.

Tasvir sxemasi

Tasvir boshi
Asosiy sarlavha [Materialning umumiy ifodalanishi] = Parallel sarlavha:
Sarlavhaga tegishli ma’lumot/Javobgarlik to‘g‘risida birinchi ma’lumotlar;
Boshqa ma’lumotlar. –Nashr to‘g‘risida ma’lumot = Nashr to‘g‘risida
parallel ma’lumotlar / Nashrga tegishli javobgarlik to‘g‘risida ma’lumot.
– Chiqishma’lumotlar sohasi. Jismoniy xarakteristika sohasi. – (Seriylar sohasi). –Eslatmalar sohasi. Standart raqami

Bir muallifi resurslar uchun tasvir

Rahmatullayev M.A.
Masofaviy ta’limning yetti jihati [Matn] / M.A. Rahmatullayev;
Mas’ul muharrir A.O.Umarov. –T.: A.Navoiy nom. O‘zbekiston Milliy
k-nasi nashriyoti, 2009. –72 b. –ISBN-978-9943-06-247-4

Ikki muallifi resurslar uchun tasvir

Karimov U.F., Rahmatullayev M.A.
Elektron kutubxona yaratish texnologiyasi va resurslardan foydalanish
[Matn] / U.F. Karimov, M.A. Rahmatullayev. –T.: A.Navoiy nom.
O‘zbekiston Milliy k-nasi nashriyoti, 2009. –82 b. – ISBN-978-9943-
06-280-1

Uch muallifi resurslar uchun tasvir

Karimov U.F. va boshq.
Korporativ kutubxona yaratish texnologiyasi [Matn] / U.F. Karimov,
M.A. Rahmatullayev, X.Islomova. –T.: A.Navoiy nom. O‘zbekiston Milliy
k-nasi nashriyoti, 2010. –82 b. – ISBN-978-9943-06-280-1

To'rt va undan ortiq mualliflar uchun tasvir

Axborot-kutubxona xizmati [Matn] : O'quv qo'llanma / M.Mahmudov, T.Shokirov, E.Niyozova va boshq. –T.: A.Qodiriy nom. TDMI, 2008. –120 b

To'plamlar

Ma'naviyat yulduzlari (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar)[Matn]/To'plovchi va mas'ul muharrir M.Hayrullayev.- To'ldirilgan qayta nashr. –T.: A.Qodiriy nom. xalq me'rosi nashriyoti, 2001. – 408 b. – ISBN-978-9943-07-260-3

Elektron resurs tasviri

Axborot va kutubxona resurslaridan fan, ta'lim, madaniyat va biznesda foydalanish= Информационно-библиотечные ресурсы в науке, образовании, культуре и бизнесе [Elektron resurs]: "CENTRALASIYA-2010" xalqaro konferensiya materiallari (1999–2010) / Mas'ul muharrir M.A. Rahmatullayev; –T.: A.Navoiy nom. O'zbekiston Milliy k-nasi, 2010. – SD–R.– 6 Gb

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Katalogni tashkil etish qanday jarayonlardan iborat?
2. Kutubxona belgilariga nimalar kiradi?
3. Katalogni rasmiylashtirish jarayoni nimalarni o'z ichiga oladi?
4. Ajratkichlarga xarakteristika bering?
5. Katalog tahriri nima?
6. Tasvir elementlariga nimalar kiradi?

2. SISTEMALI KATALOG

Hujjatlar klassifikatsiyasi haqida umumiy tushuncha. Klassifikatsiyaga bo'lgan talab

Klassifikatsiya – sotsial hayotimizda va fanda keng tarqalgan tushunchadir. Klassifikatsiya deganda lotincha “classis” – sinf, guruh, tur va “facere” – qilmoq so‘zlariga to‘g‘ri keladi.

Klassifikatsiya atrof-muhitni, dunyoni, modda va hodisalarni o‘rganish jarayonidir. Har bir hodisa va moddalar bir qancha belgilarga ega bo‘ladi, bu belgilarga asoslangan holda hodisa va moddalar sinflarga, guruhlarga bo‘linadi, ya‘ni klassifikatsiya qilinadi. Masalan, D.I. Mendeleyevning elementlarni ortib boruvchi atom og‘irligiga ko‘ra joylashtirilgan. Har bir elementlar va jismlarning birikmalaridagi barcha xossalari davriy suratda takrorlanib turadi, atom og‘irligiga qonuniy ravishda bog‘liq bo‘ladi deb isbotlandi.

D.I. Mendeleyevning elementlar davriy sistemasiga (klassifikatsiyasi) moddalarnig atom og‘irligi asos qilib olingan. Bu asos ximiya fani tarixida yangi davrning vujudga kelishiga imkon berdi, moddalarning tuzilishi to‘g‘risidagi ta‘limotning taraqqiy etishiga sabab bo‘ldi.

Ayrim hollarda sun‘iy klassifikatsiyalar ham qo‘llaniladi. Masalan, o‘simliklarning barglarini va gullarining rangi, shakliga qarab klassifikatsiyalashdan dekorativ o‘simlikshunoslikda amaliy jihatdan foydalaniladi. Demak, amaliyotda klassifikatsiyalash asosiy va sun‘iyga ajratiladi. Kutubxona bibliografiya ishida bu jarayon qanday kechadi. Kutubxonashunoslik ishining an‘anaviy ish faoliyati hujjatlarni klassifikatsiyalashda asos – hujjatlarning mazmuni qilib olinadi. Bu usul hujjatlar klassifikatsiyasiga **tabiiy** klassifikatsiya deb qarash imkonini beradi. Hujjatlarni formatiga, tiliga, chiqarilgan joyiga, betlar soniga qarab tanlab olish **sun‘iy** klassifikatsiyaga misoldir. Kutubxona fondlari goho maxsus maqsadlarni ko‘zlab, ana

shunday ajratiladi, biroq odatda hujjatlarni klassifikatsiyalash deganda ularni mazmuniga muvofiq tarzda guruhlarga ajratish nazarda tutiladi. Faqat bilim sohaslariga ko'ra guruhlarga ajratishga **matbuot asarlarini klassifikatsiyalash** deb aytiladi. Kitobxonlarni turli ehtiyojlarini qondirishda shu tarzda hujjatlarni mazmuniga ko'ra klassifikatsiyalash maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, hujjatlarni bilimning muayyan sohasiga munosabati belgisiga qarab klassifikatsiyalash kitobxonlarni o'zlariga aynan kerakli adabiyotni tanlab olishlariga imkon beradi.

Klassifikatsiyalash jarayoni Axborot resurs markazlari, Axborot kutubxona markazlari kutubxona fondlarini har tomonlama chuqur yoritib berish, kitobxonga, kutubxonachiga unumli ishlashiga imkon yaratadi.

Kutubxona-bibliografiya ishi nazariyasi va amaliyotida hujjatlarni klassifikatsiya tushunchasi deb, aynan **sistemali** (fan sohalari bo'yicha) klassifikatsiyaga aytiladi.

Sistemali klassifikatsiyaning asosiy hususiyatlari shundan iboratki, bunda barcha bilimlar majmuasi fan sohaslarini bo'linishiga asoslanib, alohida bo'limlarni hosil qiladi. Bo'lim ichida yana mayda bo'linmalar va bo'limchalar tashkil qilinadi. Bu bo'linmalar har birida bilimning muayyan sohaslariga tegishli masalalardan biriga doir kitoblar birlashtiriladi. Bo'linmalar ichida yana kichik bo'limchalar hosil qilinadi.

Klassifikatsiya bo'limlarini umumiy tushunchadan (ya'ni bo'limdan) xususiy, juz'iy tor ma'nodagi tushunchaga bo'linma, bo'linmachalarga o'tishi **ierarxik – sistemali tartib** deyiladi. Masalan musiqa tushunchasi umumiy deb olsak, vokal musiqasi, estrada orkestri – bu xususiy tor ma'noni anglatadigan tushunchalar.

Bo'lim, bo'limmalar va bo'linmachalarni ierarxik bog'lanishi kutubxona bibliografik klassifikatsiyalar jadvallarini asosini tashkil etadi.

Sistemali kataloglar hamda Axborot – resurs markazlari, Axborot kutubxona markazlari, kutubxonalarining fondlari ham xuddi shu klassifikatsiya asosida tuziladi. Klassifikatsiya bo'limlarini umumiydan (bo'limdan) juz'iyga (bo'linma va bo'linmachalarga) tomon bunday joylashtira borish **sistemali tartib** deyiladi. "Sistemali joylashtirish" va "sistemali katalog" degan tushunchalar shuning mantiqiy ifodasidir.

Kitoblar tokchalarda va sistemali katalogda ham bilimning har xil bo'limlari bo'yicha kitob va kartochkalar bo'lim, bo'linmalar,

bo'linmachalari tashkil qilinib umumiydan juz'iyga, yoki xususiyga tomon ketma-ket joylashtiriladi.

Umumiy va juz'iy degan tushunchalar nisbiy tushunchalardir, albat-ta. Masalan fizika bo'linmasi – tabiiy fanlar asosiy bo'limiga nisbatan juz'iydir – ayni chog'da u akustika, optika va boshqa mayda bo'linmalarga nisbatan umumiydir.

Klassifikatsiya bo'limlarini umumiydan juz'iyga tomon joylashtirish prinsipiga amal qilib, ularning nomlarida muayyan izchil tartib: bo'lim, bo'linma, bo'limcha degan tartib belgilash mumkin bo'lur edi. Biroq kutubxonashunoslik tajribasida “bo'lim” termini odatda har bir bo'linishga nisbatan qo'llaniladi, “bo'linma”, “bo'limcha” terminlari esa bo'limning tobelik ma'nosini bildirishi lozim bo'lgan hollardagina ishlatiladi. Masalan, “Akustika bo'limi” ayni chog'da bu fizika bo'limining bo'limchasi deyiladi.

Bibliografiyada hujjatlarni klassifikatsiyalash keng qo'llaniladi. Xuddi kutubxona sistemali katalogi singari bibliografik nashrlarda ham hujjatlar-ning tasvirlari mazmuniga qarab, bu asarlarning mavzusini ochib beruvchi rubrikalar ostida guruhlariga ajratiladi. Bibliografik nashrlarda hujjatlarni mazmuniga qarab guruhlariga ajratish hamma vaqt ham bilim sohalariga qarab klassifikatsiyalash bilan bog'layverilmaydi.

Bibliografik nashrlarning ko'pchiligida hujjatlarni predmet katalogiga yaqinlashtirib predmet asosida guruhlariga ajratish usullaridan yoki geo-grafik belgilariga qarab, guruhlariga ajratish usulidan foydalaniladi. Bib-liografiyaning turli xillarini guruhlariga ajratishning xarakteri va usullari mazkur nashrning maqsadlari bilan belgilanadi. Biroq bilimning barcha sohalariga yoki ko'p sohalariga oid matbuot asarlarini o'z ichiga oluvchi universal xarakterdagi ko'pgina bibliografik nashrlarda, shuningdek katta sohali bibliografiyalarda asarlar rubrikalar bo'yicha guruhlariga ajratiladi va rubrikalar sistemali katalogning tuzilishiga o'xshash tartibda, ya'ni bilim sohalariga qarab joylashtiriladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. *Hujjatlar klassifikatsiyasi haqida umumiy tushuncha.*
2. *Klassifikatsiyaga bo'lgan talab nima?*
3. *Klassifikatsiyalash jarayoni haqida nimalar bilasiz?*
4. *Ierarxik tartib tushunchasiga izoh bering?*

Fanlarni klassifikatsiyalash tarixi

Fanlar klassifikatsiyasi tarixiga murojaat qilsak, har bir davrda yaratilgan fanlar klassifikatsiyasi o'z zamonasining talablariga muvofiq ekanligini ko'rish mumkin.

Turli davrlarda yaratilgan kutubxona klassifikatsiyalari qanchalik xilma-xil bo'lmasin, ularning barchasiga xos xarakterli belgi bu birmuncha bo'lsa ham fanlar klassifikatsiyasiga asoslanganligidir. Chunki, kutubxona klassifikatsiyasining har bir bo'limi bilimning muayyan sohasiga muvofiq keladi.

Fanlar klassifikatsiyasiga materialistik dunyoqarash nuqtai nazaridan kelib chiqsak, fanlarni rivojlanishi tabiatdagi ro'y beradigan hodisalarga, tabiat, materiya, ob'ektiv borliqqa asoslanadi.

Idealistik dunyoqarash bo'yicha ma'lumki, ruh – birlamchi, tashqi tabiat, hayot esa ikkilamchi deb hisoblangan edi. Fanning vazifasi esa tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini ochib berishdan, materiyaning harakat formalari klassifikatsiyasiga muvofiq ravishda tuzilishi lozim. Fanlar o'rtasidagi, ob'ektlar o'rtasidagi mavjud aloqa hamda munosabatlar fanlarning chinakam ilmiy klassifikatsiyasi tuzilishining asosini tashkil qiladi. Faylasuflar va olimlar ilmiy bilimning o'zlari yashagan davrdagi darajasini aks ettirgan fanlarning klassifikatsiyalari – sistemasini tuzganlar. Bu sistemalardan ba'zi birlari klassifikatsiyaning kutubxona-bibliografiya sistemalarini tuzishda foydalanilgan edi. Bu sxemalarni tuzuvchilar o'z sxemalarida assosiy bo'limlarning joylashish tartibini belgilaganlar va bilimlarning odatdagi, fanlarni klassifikatsiyalashning ular tanlab olgan sistemasida qabul qilingan sinflarga ajratishga muvofiq ravishda detallashtirganlar.

Matbuot asarlarini klassifikatsiyalash tarixidan.

Qadimgi dunyo va ilk o'rta asrlar

Kutubxonachilik ishi va bibliografiya taraqqiyoti tarixida kutubxona-bibliografiya klassifikatsiyasi sxemalarini ishlab chiqish katta o'rin tutadi. Juda qadim zamonlardayoq o'sha vaqtdagi mavjud kutubxonalarda qo'lyozmalarni ularning mazmuniga ko'ra bir qadar sistemalashtirilgan, qo'lyozmalar ro'yxatlari tuzilgan, bu ro'yxatlar katalog vazifasini o'tagan edi. Afsuski, kataloglarning asl nusxalari saqlanib qolmagan va ularning tuzilishi haqida o'sha davr adabiy

manbalarida mavjud bo'lgan fikrlarga qarabgina muhokama yuritish mumkin. Bu manbalardan, masalan, ilgari eslatib o'tilgan mashhur Aleksandriya kutubxonasining katalogi haqida ma'lumotlar borligi ma'lum bo'ldi. Bu katalogni yunon olimi Kallimax (eramizdan avvalgi III asr) tuzgan.

Kutubxonada saqlangan qo'lyozmalarning ancha qismi (90 000 ga yaqin) batafsil ro'yxatga olingan hamda epos, lirika, tarix, falsafa va boshqa bo'limlar bo'yicha sistemaga solingan edi. Har bir bo'lim qo'lyozmaning mazmuniga muvofiq, tuzilgan bo'linmalarga ham ega bo'lgan. Qadimgi Rim kutubxonalarida eramizning dastlabki asrlarida qo'lyozmalarning tasvirlari mazmuniga muvofiq ravishda gruppalarga ajratilgan kataloglar bo'lganligi ham ma'lum.

Qadimgi dunyo kutubxonalarida foydalanilgan kutubxona klassifikatsiya sxemalari to'g'risida aniq ma'lumotlarning yo'qligi mazkur sxemalarning ilmiy darajasi haqida fikr yuritishga imkon bermaydi. Biroq, antik davrda ilmiy bilimlarning shundan keyingi taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan fanlarni klassifikatsiyalash tizimining ishlab chiqilishi (qadimgi zamonda Platon, Aristotel va boshqa faylasuflar tuzgan sistemalar) o'sha vaqtlardagi kutubxona klassifikatsiyalari ham antik davrdagi fanning yuqori darajasini aks ettirgan, deb taxmin qilishga imkon beradi. Bu taxmin haqiqatga ancha yaqin, chunki Gretsiya va Rim kutubxonalari ilmiy tafakkur markazlaridan bo'lgan bu kutubxonalarda yirik olimlar, faylasuflar, shoirlar faoliyat yuritganlar.

Ilk o'rta asrlar davrida cherkov hukmronligi fan va madaniyatni inqirozga olib borgan bir vaqtda monastirlar va soborlar huzurida ishlab turgan kutubxonalar beqiy holda bo'lib, kishilarning juda cheklangan doirasigina ulardan bahramand bo'lar edi. Bu kutubxonalar fondlarining asosini ilohiyotga oid kitoblar, "cherkov otaxonlari"ning ijodlari tashkil etar edi. Bu kutubxonalarda qadimgi dunyo mutafakkirlarining saqlanib qolgan asarlari va o'sha vaqtlardagi maktablarda o'qitiladigan fanlarga doir dunyoviy xarakterdagi kitoblar nihoyatda oz edi. Kitoblar javonlarda yirik bo'limlar bo'yicha uncha detallashtirmasdan guruhlariga ajratilar, kataloglar esa, kitoblarning tokchalardagi o'rni ko'rsatilgan javon ro'yxatlaridangina iborat bo'lar edi.

O'sha davrdagi kutubxona klassifikatsiyasi sxemalariga o'rta asrlarda

rasm bo'lib, maktab ta'limiga asos qilib olingan "etti erkin san'at" sistemasi bir qadar ta'sir ko'rsatgan edi. Bu sistema fanlarning ikki kompleksini: "trivium" (uch fandan iborat kompleks) va "kvadrivium" (to'rt fandan iborat kompleks) ni o'z ichiga oladi. Birinchi kompleksga grammatika, dialektika va ritorika, ikkinchi kompleksga – arifmetika, geometriya, muzika va astronomiya kirar edi. Bu fanlarning mazmunini o'sha davrdagi o'qimishli kishi uchun zarur deb hisoblanadigan oddiy amaliy bilimlar tashkil qilardi. Masalan, gramatika, asosan katoliklar cherkovining rasmiy tili bo'lgan lotin tilini o'rgatish bilan tugar, dialektika deganda ilohiyot mavzularida uzoq sxolastik bahs olib borish mahorati tushunilar edi.

Sharqda klassifikatsiyani paydo bo'lishi va shakllanishi. Markaziy osiyolik jahonga mashhur olimlarimiz tomonidan ilmlar tasnifi (ya'ni klassifikatsiyasi) ishlab chiqilishi

Markaziy Osiyolik jahonga mashhur olimlarimiz tomonidan ilmlar tasnifi (ya'ni klassifikatsiyasi) ishlab chiqilgan. Muhammad Muso Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Abdullax al-Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali Ibn Sinolar yaqin va o'rta sharqda tanilgan faylasuflar o'z asarlarida fanlar klassifikatsiyasi to'g'risida yozib qoldirganlar.

Abu Nasr Forobiy

Abu Nasr Forobiy (873–950 yillar) o'rta asr sharoitida barcha ma'lum bo'lgan fanlarning birinchi va eng mukammal tasnifini yaratdi. Uning lotin tiliga tarjima etilgan "Ilmlarni kelib chiqishi va tasnifi" (arabcha "Ixso al-ulum") risolasida "Ilmlar bir-biri bilan uzviy bog'liq holda va o'zaro yaqin munosabatdadir" degan fikrni bildiradi.

Mazkur kitobda Forobiy barcha fanlarni besh yirik guruhga ajratadi.

1. Til haqidagi ilm. Bu ilm yetti bo'limdan iborat .
2. Mantiq ilmi.
3. Matematika. Bu ilm yetti bo'limdan iborat: arifmetika, geometriya, optika, yulduzlar haqidagi ilm , musiqa ilmi ,vazn haqidagi ilm, mexanika.
4. Tabiiy va ilohiy bilimlar.

5. Shaharni boshqarish haqidagi ilm, huquqshunoslik. Forobiy bilimlarni amaliy: (kasb,xunar) va nazariy: (fan) qismiga bo'ladi. U arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqani tarbiyaviy fan deb ko'rsatadi. Forobiy til, grammatika va mantiqni birinchi fanlar qatoriga qo'yadi. Chunki insonni o'z fikrini boshqalarga bildirishida va boshqalar fikrini aniq tushunib olishda bularga e'tibor berish zarur deb hisoblaydi.

Abu Abdulloh al-Xorazmiy

Abu Abdulloh al-Xorazmiy (vafoti 997) o'sha davrda yuqori darajada rivojlangan fanlarni ma'lum tartibga tushurish va tasnif qilishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi.

Uning bizga yetib kelgan "Mafotih al-ulum" o'ziga xos qomusiy asar bo'lib, o'sha davrdagi deyarli hamma fan sohalarini o'z ichiga qamrab olgan. Muallif O'rta asrlardagi har bir ilm mazmunini sharhlash yo'li orqali tushuntirib beradi. Olim ilmlarni ikkiga bo'lib, ularga "arab - sha'riy" va "arab bo'lmagan"larga ajratdi. "Mafotih al-ulum" ("Ilmlar kaliti") asarida fanlarni ikki qismdan iborat qilib tuliib, birinchi qism shariat va u bilan bog'liq arab ilmlariga, ikkinchi qism esa arab bo'lmagan, ya'ni yunonlar va boshqa xalqlar ilmlariga bag'ishlanadi.

Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Arastu va Abu Nasr Forobiylar kabi fanlarni ikkiga, ya'ni nazariy va amaliy qismlarga bo'ladi. Nazariy qism esa o'z navbatida uchga: fizika, matematika va metafizikaga bo'linadi. Bu bo'linish mo'ld va shaklning o'zaro munosabatiga asoslanadi. Shuning uchun fizika Xorazmiy ta'kidlashicha "element va moddaga ega bo'lgan narsalarni o'rgatuvchi" fandır. Fizikaga olim fikricha tibbiyot, meterologiya, kimyo, mexanika kiradi.

Faylasuf Abu Abdulloh ilmlar tasnifini umumiy holda quyidagicha bo'ladi:

I. Arab bo'lmagan ilmlar (yunon va boshqa xalqlar):

1. Nazariy falsafa.

a) Tibbiy ilmlar – tibbiyot (tib, samoviy hodisalar – ob-havoni aniqlash, mineralogiya, alkimyo, mexanika) quyi;

b) Riyoziyot ilmlari (arifmetika, handasa, ilm an-nujum, musiqa) – o‘rtanchi

c) Ilohiy, ya’ni metafizika – oliy ilm;

d) Mantiq

2. Amaliy falsafa.

a) Ahloq – etika (odamni boshqarish)

b) Uyshunoslik (uyni boshqarish)

c) Siyosat (shaharni, mamlakatni boshqarish)

Olim tarafdin ilmlarni alohida-alohida o‘rganish esa ularni diniy ilmga bog‘liqlikdan ozod qiladi. Abu Abdulloh al-Xorazmiy o‘z tasnifida o‘sha davr an’anasi, ya’ni ilmlarni ikkiga bo‘lishni qo‘llab-quvvatlab, sha’riy va falsafiy ilmlarga ajratadi.

Birinchi guruhga Xorazmiy quyidagi fanlarni kiritadi:

1. Fiqh, musulmon qonunshunosligi.

2. Kamol, ya’ni islom ilohiyotchilik ilmi.

3. Sarfu nahv – gramatika.

4. Mahkamada ish yuritish ilmi .

5. She’riyat va mezon ilmi (metrika).

6. Tarix, ya’ni xronologiya ilmi.

Abu Ali ibn Sino

O‘rta asr boshlarida ilg‘or mutafakkirlar singari **Abu Ali ibn Sino** (980-1037) ham fanlar klassifikatsiyasi haqida fikr yuritadi. U birinchi o‘ringa tibbiyot fanlarini qo‘yadi va fanlarni nazariy va amaliy qismga bo‘ladi. Masalan, falsafa fanining nazariyasini kishining o‘zidan tashqi borliq to‘g‘risidagi bilimlarni egalashdan iborat deb biladi. Amaliyotda kishi ishining faoliyati deb hisoblaydi.

Abu Ali ibn Sino fanlar tasnifiga “Aqsom ul-ulum ul-aqliya” (Aqliy bilimlar tasnifi” nomli risola bag‘ishlagan. Barcha falsafiy fanlarni Ibn Sino ikki qismga bo‘ladi : nazariy va amaliy falsafa fanlari. Birinchisi uch qismga bo‘linadi:

1. Quyi darajadagi ilm, tabiatshunoslik.

2. Oraliq ilm – matematika.

3. Oliy darajadagi ilm – metafizika.

Uning fikricha, tabiatshunoslik: Tibbiyot, Astrologiya, Fiziognomika, Tush ta'бири ilmi, Tilsimot ilmi, Ilmi nayrang, Ilm al-kimyo kabi tarmoqlarga bo'linadi:

Ibn Sino tasnifi bo'yicha matematika fanining asosiy qismlari to'rtta:

1. Sonlar haqidagi ilm – ilmul-adad.
2. Geometriya ilm – handasa.
3. Astronomiya ilm – ul-xay'at.
4. Ilmul-musiq.

Amaliy qismni ham uchga ajratadi:

1. Shaxs haqidagi ilm.
2. O'rganish, ahloq-odob, muomala, o'zaro munosabatlar haqidagi ilm.
3. Davlatni, mamlakatni boshqarish haqidagi ilm.

Ibn Sino tibbiyot fanlarini quyidagicha bo'ladi:

1. Butun tibbiyotga xos bo'lgan umumiy masalalar (o'sish, rang, ko'payish).
2. Dunyo asosini tashkil etuvchi jismlar (osmon, yer, tog', suv).
3. Paydo bo'lish, yo'qolib borish (chirish, yo'q bo'lish, o'lim).
4. Bulut, yomg'ir, shamol-meteorologiya.
5. Organik dunyoni o'rganish.
6. Hayvonot dunyosini o'rganish.
7. Kishi ruhini o'rganish.

Xulosa qilib aytganda, fanlarni klassifikatsiya qilish bilan birga fanlar sohasida yetuk va chuqur bilimga ega bo'lgan mutafakkirlar shug'ullanganlar. Bulardan dunyoda birinchi bo'lib fanlarni klassifikatsiya qilgan qadimgi dunyo Gretsiya faylasufi Arestoteldir (Arastu). Sharqda bu masalani Forobiy bilan Ibn Sino o'rta asrda original haqiqatga yaqinroq hal etishdi.

Uyg'onish davrida esa faylasuf Bekon fan klassifikatsiya yangi davrda esa Sen-Simon va Gegellar o'z davrlariga nisbatan katta ahamiyatga va haqiqatga ega bo'lgan fanlar klassifikatsiyasini yaratdilar.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Matbuot asarlarini klassifikatsiyalash tarixi haqida.
2. Qadimgi dunyo va ilk o'rta asrlarda fanlar klassifikatsiyasining rivojlanishi.

3. *Sharqda fanlar klassifikatsiyasini paydo bo'lishi va shakllanishi.*
4. *Markaziy osiyolik jahonga mashhur olimlarimiz tomonidan ilmlar taksifi (ya'ni klassifikatsiyasi) ishlab chiqilishi.*

XII–XIII asrlarda G'arbiy Yevropada kutubxona klassifikatsiyalarining vujudga kelishi

XII–XIII asrlarda G'arbiy Yevropada dastlabki universitetlar vujudga kelib, ularda kutubxonalar tashkil etiladi. Universitetlar uzoq vaqt cherkov bilan mustahkam bog'langan bo'lib, cherkovda o'qitiladigan fanlar doirasini va ularni o'qitish xarakterini nazorat qilib turar edi; ilohiyot fakulteti asosiy fakultet edi. Biroq iqtisodiy shart-sharoitlarning o'zgarishi, savdo aloqalarining va ishlab chiqarishning rivojlanishi fanning dindan ajrala borishiga zamin hozirladi. Universitetlardagi kutubxonalarning fondlari sekin-asta xilma-xil tematikadagi kitoblar bilan to'la boshlaydi. XIII–XIV asrlarda, bosma dastgoh kashf qilinmasidan oldinroq, qo'lyozma kitoblarni xattotlar tomonidan ko'paytirish birmuncha ortadi.

XV asrda bosma kitoblarning vujudga kelishi universitet kutubxonalarining kengaynshiga imkon beradi. Kutubxonalardan foydalanuvchi kishilar doirasi ham kengaydi. Ana shunday sharoitda fondlarning mazmunini ochib beruvchi kataloglarga bo'lgan ehtiyoj ortdi. Xuddi shu davrda bilimlarni sistemalashtirishga urinib ko'rilgan ensiklopedik xarakterdagi bosma asarlar yaratiladi. Bu ensiklopedik asarlar universitet kutubxonalari kataloglaridagi kitoblarning sistemalashtirishiga ta'sir etmay qololmasdi. XV asr oxirlaridan boshlab universitet kutubxonalarida kitoblarni universitetlarda o'rganiladigan o'quv fanlariga muvofiq tarzda sistemalashtirish qaror topdi. Kutubxona klassifikatsiyasining XVI–XVII asrlarda keng yoyilgan "fakultet sistemalari" ham xuddi shu davrga taalluqlidir. Bunday sistemalar uchun fondlarni o'sha vaqtdagi ko'pchilik universitetlarda mavjud bo'lgan to'rtta, ya'ni falsafa, meditsina, yuridik va ilohiyot fakultetlariga muvofiq ravishda to'rt qismga bo'lish xarakterlidir. Kitoblar bu bo'limlar ichida alfavit tartibida yoki hech bir detallashtirilmasdan shartli nomerlar bo'yicha joylashtirilgan.

Conrad Gesner (1516–1565)

Shveysariyalik ensiklopedist olim va bibliograf Konrad Gesner birinchilardan insoniyat tomonidan hayvonlar va o'simliklar haqidagi ma'lumotlarni tizimlashtirgan olimlardan biri edi.

Shveysariyalik olim va bibliograf Konrad Gesner (XVI asr) klassifikatsiyasi juda mashhur bo'lgan; Gesner bu klassifikatsiyani o'zi tuzgan "Umumiy kutubxona" degan katta bibliografiya uchun ishlab chiqqan edi. Bu asar tomlaridan birida har xil tillardagi kitoblar 250 dan ortiq bo'linmadan iborat bo'lgan klassifikatsiya asosida sistemali tartibda joylashtirilgan edi. K. Gesner klassifikatsiyasida maktabda o'qitiladigan "Yetti erkin san'at" sistemasiga kiradigan fanlar bo'limlari hamda "fakultet" fanlari – falsafa, medicina, yurisprudentsiya va ilohiyot bo'limlari o'ziga xos bir tarzda birga qo'shilgan edi. K. Gesner klassifikatsiyasi sxemasi, shubhasiz, o'z davrida juda katta voqea bo'lgan edi. O'sha zamondagi bir qancha kutubxona va bibliografiya klassifikatsiyalaridan hamda birmuncha keyingi talay kutubxona va bibliografik klassifikatsiyalardan bu sxemani quyidagi xususiyatlar: bo'limlarning batafsil ishlab chiqilganligi; o'sha davrdagi yangi ilmiy masalalarni yorituvchi kitoblar uchun maxsus bo'linmalar ajratilganligi; rubrikalari keng mazmunli kitoblarni bilimning xuddi o'sha tarmog'iga doir juz'iy masalalarga bag'ishlangan tor mazmunli kitoblardan ajratishga imkon beradigan sxemaning amalda foydalanishga qulayligi, bir-biriga o'xshash tematikalarni bog'lab turuvchi juda ko'p yo'naltirgichlarning borligi ajratib turadi. Klassifikatsiyaning progressiv xarakteri yana shu narsada ifodalanardiki, unda "inson turmushi uchun foydali mexanik san'at" degan alohida bo'lim birinchi bor ajratib ko'rsatilgan edi. Bu bo'lim arxitektura va binokorlikka doir adabiyotni,

CONRADI GESNERI

kasbkorlik va hunarmandchilik haqidagi, taom tayyorlash haqidagi va texnika kompleksini tashkil etuvchi boshqa masalalarga doir adabiyotni o'z ichiga olar edi.

Uzoq vaqt, yirik xususiy kutubxonada ishlagan nemis idealist faylasufi Gotfried Leybnitsning (1646–1716 yillar) kutubxona klassifikatsiyasi juda mashhurdir. Garchi uning sxemasiga “fakultet sistemalari” uchun tipik bo‘limlar – teologiya (ilohiyot), yurisprudentsiya, meditsina va falsafa kiritilgan bo‘lsa-da, ular ancha detallashtirilgan. Bulardan tashqari, Leybnits sxemaga ikki bo‘limni: beshinchi – tarix va oltinchi – aralash materiallar va umumiy kitoblar bo‘limlarini kiritgan.

Gotfried Leybnits (1646–1716)

Nemis filosof va mantiqshunosi, matematik, fizik, kashfiyotchi, tarixchi va tilshunos olimi Gotfried Leybnitsning kutubxona klassifikatsiyasi juda mashhurdir [1;2;4].

Leibniz

*Gannover ommaviy
kutubxonasidagi
G.Leybnits portreti.*

Uning sxemasida logika, etika va siyosat bilan birga tabiiyot fanlarini, matematika va filologiyani ham o'z ichiga olgan falsafa bo‘limi ancha mufassal ishlangan edi. Falsafani o‘sha vaqtdagi juda ko‘p ilmiy klassifikatsiyalar uchun xarakterli bo‘lgan bunday talqin qilish XVIII asr oxirigacha davom etgan.

G‘arbiy Yevropadagi har xil universitet kutubxonalarida foydalanilgan “fakultet sistemalari” bilan bir vaqtda “Fransuz sistemasi” deb atalgan sistema ham keng yoyildi; ikki asr davomida (XIX asr boshlariga qadar) Fransiyaning nashriyotlari va kitob do‘konlari bibliografiyalarida hamda bosma kataloglarida ana shu sistema qo‘llanilgan. Bu bibliografiya va kataloglar mashhur fransuz bibliograflari va kutubxon-

achilari tomonidan tuzilar edi.

“Fransuz sistemasi”ning variantlari goho juda detallashtirib yuborilar, ayrimlari 500 tagacha bo‘linmani, shu jumladan nashrlarning xarakteri va tur, belgilariga qarab tashkil etilgan juda ko‘p bo‘linmalarni o‘z ichiga oladi. “Fransuz sistemasi”, “fakultet sistemalari”ga ko‘p jihatdan o‘xshashdir. “Fransuz sistemasida” ilohiyot, yuridik fanlar va falsafa (meditsina odatda

falsafa bo‘limiga kiritil ar edi) bo‘limlari asosiy o‘rinda turar edi. Biroq bu sistemaning bir qancha variantlarida ayrim fanlar falsafa qismidan ajratilgan: tarix, ijtimoiy fanlar, badiiy adabiyot mustaqil bo‘limlari va boshqa ayrim mustaqil bo‘limlar vujudga kelgan. Keyinchalik “frantsuz sistema-si” birmuncha o‘zgartirilgan holda Yevropadagi bir qancha mamlakatlar kutubxonalarida qo‘llanila boshladi.

Tuzilishi o‘z davridagi ilmiy bilimlar darajasiga javob bergan K. Gesner va G. Leybnits sistemalaridan farqli o‘laroq “Fransuz sistemasi” kitob klassifikatsiyasining amaliy vazifalari bilan ko‘p darajada bog‘langan hamda klassifikatsiyaning ko‘p variantlarida katolitsizmning reaksion qarashlarini aks ettirgan edi.

Ingliz faylasufi Frensis Bekonning (1561–1626-yillar) XVII asr boshlarida tuzgan fanlar klassifikatsiyasi XVII va XIX asrlardagi kutubxona klassifikatsiyasi sxemalarining, shu jumladan, “fransuz sistemasi” eng keyingi variantlarining tuzilishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

U fanni taraqqiy ettirish uchun katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Shuni ta’kidlab o‘tish kerakki, oradan bir yarim asr o‘tgandan so‘ng bu klassifikatsiya birmuncha o‘zgartirilgan va to‘ldirilgan holda D.Didro bilan J.L.Dalamber tomonidan nashr etilgan ko‘p tomli frantsuz ensiklopediyasiga asos qilib olingan hamda feodalizmga, absolyutizmga va reaksion cherkov ideologiyasiga qarshi kurashda revolyutsion burjuaziyaning g‘oyaviy quroli bo‘lib xizmat qilgan edi.

Frensis Bekon (1561–1626)

Ingliz faylasufi Frensis Bekonning (1561–1626 -yillar) XVII asr boshlarida tuzgan fanlar klassifikatsiyasi XVII va XIX asrlardagi kutubxona klassifikatsiyasi sxemalarining, shu jumladan, “Fransuz sistemasi” eng keyingi variantlarining tuzilishiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

Frensis Bekon tuzgan klassifikatsiyada fanning XV asr ikkinchi yarmi davridayoq boshlangan jadal rivoji umumlashtirilgan ham o‘rta asrlardagi sxolastik sxemalarga qarama-qarshi o‘laroq tabiat hodisalari va jamiyat hayotini o‘rganishga tayanadigan fanlarga keng o‘rin berilgan edi.

Biroq Frensis Bekon fanlarni ajratishda juda ko'p idealistik sistemalar uchun an'anaviy bo'lgan guruhga ajratishga, – "inson ruhining qobiliyatlari" ko'ra, biror fanning paydo bo'lishi va rivojlanishini qanday "qobiliyat" belgilashiga muvofiq ravishda guruhlarga ajratgan edi. Frensis Bekonning qarashlariga ko'ra, bunday qobiliyat uchta: xotira, tasavvur va aql-idrokdir. Xotira inson bilimlari birinchi guruhinig – tarixning paydo bo'lishini belgilab bergan; tasavvur negizida poeziya paydo bo'lgan; aql-idrokning faoliyati fanlarning eng katta guruhni falsafani, yoki fanning o'zini vujudga keltirgan.

Bunday ajratish asossiz, tasodifiy va aslida idealistik bo'lib, u asosiy deb hisoblash lozim bo'lgan belgidan – fan predmetidan, uni o'rganish ob'ektidan kelib chiqmagan edi. Aksincha, bir predmet to'g'risidagi fanlar har xil gruppalariga kiritilgan edi. Masalan, tabiat tarixi (xuddi jamiyat tarixi, kashfiyotlar tarixi – mexanik tarix singari) birinchi gruppaga, tabiat haqidagi fanlar esa (xuddi jamiyat haqidagi, mexanik san'atlar haqidagi fanlar singari) uchinchi gruppaga kirib qolgan edi.

Frensis Bekon klassifikatsiyasida g'ayri ilmiy tushunchalarni fanlar jumlasiga kiritish hollari ham uchrab turadi. Masalan, uchinchi guruh "Xudo haqidagi fan" "ijtimoiy falsafa" bilan boshlanadi, inson haqidagi fanlar bo'limlari jumlasiga "aql-idrokli, ilohiy ruh haqida"gi bo'lim kiritilgan. Bu ziddiyatlar hamda ilmiy va diniy dunyoqarashlarni bir-biri bilan kelishtirishga urinish Frensis Bekon klassifikatsiyasi tuzilgan davr uchun tabiiydir.

Bu klassifikatsiyada fanlarni ajratishning tamomila shartliligi va sub'ektivligiga qaramay, unda ilmiy bilimlarni sistemalashtirishga yangicha yondoshish belgilari paydo bo'lgan edi. Frensis Bekon dunyoning evolyutsion rivojlanishi, tabiat tarixi bo'limida samoviy jismlar tarixini va dengizlar tarixini, o'simliklar va hayvonot tarixini ketma-ket joylashtiradi. Inson haqidagi fanlar bo'limida u "yakka kishi to'g'risidagi" va "jamiyatda yashovchi boshqa mavjudotlar bilan aloqador bo'lgan inson to'g'risidagi" fanlarni ajratib ko'rsatgan. Frensis Bekon o'z klassifikatsiyasiga endigina vujudga kelgan va hali mustaqil fan sifatida shakllanib bo'lmagan ilmiy bilimning ba'zi sohalarini ham kiritgan edi. Masalan u, mashinalarning texnika taraqqiyotidagi

ahamiyatini oldindan payqab, “mashinalar haqidagi fanlar” gruppasini ajratib ko‘rsatgan edi. O‘z davrining buyuk kashfiyoti bo‘lgan Frensis Bekon klassifikatsiyasidan, kutubxona klassifikatsiyasi sxemalarini tuzgan ko‘p kishilar, chunki, XIX asrda, garchi bu vaqtga kelib u ilmiy bilimlar darajasining ancha o‘sganligi tufayli juda eskirganligiga qaramay foydalanganlar.

Rossiyada kitoblarni mazmuniga qarab sistemaga solish ehtiyoji XVIII asr boshlarida paydo bo‘ladi; bu vaqtda ilmiy kutubxonalar tashkil etish yo‘lida dastlabki qadamlar qo‘yilgan edi.

Rossiyaning monastir kutubxonalari xuddi g‘arbiy Yevropadagi singari asosan shkaf ro‘yxatlari tipidagi kataloglarga ega bo‘lib, ularda kitoblar tasviri kitoblarning shkaflarda joylashuviga muvofiq – ba‘zan formatiga, tiliga, goho, mualliflar ismlarining alfavitiga qarab guruhlariga ajratilgan edi.

Peterburgda 1714-yilda Kunstkamera (Noyob buyumlar kabineti) huzurida bunyod etilgan Xalq kutubxonasida (keyinchalik u Fanlar Akademiyasining kutubxonasiga aylangan) kitoblarni joylashtirishda, shuningdek, katalogda tasvirlarni guruhlariga ajratishda “fakultet sistemasi” variantlaridan biri qo‘llanilar edi.

Fanlar akademiyasi kutubxonasida qo‘llanilgan klassifikatsiya sxemasi asosida Rossiyada birinchi marta bu kutubxona kitoblarining sistemali katalogi tuzilgan va latin tilida nashr qilingan edi¹. Keyinchalik bibliograf va kutubxonachi I. Bakmeyster o‘zining “Опыт о Библиотеке”² degan qi ziqarli asarida bu klassifikatsiyaning kamchiliklarini har tomonlama tanqid qilib, uning rasmiy xarakterini hamda detallashtirilishining cheklanganligini ko‘rsatib o‘tgan edi. Bekmeysterning o‘zi mazkur klassifikatsiyaga juda ko‘p tuzatishlar va qo‘shimchalar kiritgan edi.

¹ Garchi titul varag‘ida 1742-yil deb ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, taxminan 1742–1744-yillarda bosilgan. Bu katalogning keyinchalik rus tilida nashr etilgan bir qismi (nashr etilgan yili ko‘rsatilmagan) «Камерный каталог» degan nom bilan mashhur.

² I. B a k m e y s t e r, “Опыт о Библиотеке и Кабинете редкостей и истории натуральной Санкт-Петербургской императорской Академии наук”; bu asar Fanlar akademiyasining ichki kutubxonachisi Iogann Bakmester tomonidan frantsuz tilida nashr etilgan, rus tiliga esa Vasiliy Kostigov tarjima qilgan. Spb., 1799.

XIX asrning birinchi yarmida matbuot asarlarini klassifikatsiyalashning rivojlanishi

XVIII asrning soʻnggi yillari va XIX asrning boshlarida fransuz burjua inqilobi gʻoyalari taʼsirida yangi prinsiplarga asoslangan bibliografiya klassifikatsiyalari tuzishga intilish yuzaga keldi. Usha davrdagi turli loyihalarda ilohiyotni oldingi oʻringa qoʻyishdan keskin voz kechish gʻoyasi namoyon boʻldi. Baʼzi mualliflar shunday tartib oʻrnatishga urindilarki, bu tartib insoniyat tarixidagi bilim olish izchilligiga, olam va tabiat haqidagi bilimlardan inson hamda jamiyat haqidagi bilimlar tomon boradigan izchillikka mos boʻlishi lozim edi. Boshqa mualliflar fanlarning moddiy va maʼaviy ehtiyojlar taʼsirida vujudga kelish izchilligini toʻgʻriroq deb hisoblashardi. Oʻsha davrdagi koʻpdan-koʻp klassifikatsiya loyihalari uchun asos qilib olingan gʻoyalar rivojlanuvchi xarakterida boʻlganiga qaramay, ularda asosiy eʼtibor fanlarni klassifikatsiya qilishga qaratilgan hamda kutubxona klassifikatsiyasi tuzilishi bilan bogʻliq boʻlgan masalalar yetarlicha hisobga olinmagandi. Fransiyada qarshilik boshlangani va cherkov taʼsirining kuchayishi sabab bu sxemalar amalda qoʻllanmadi.

Gʻarbiy Yevropa kutubxonalarida “Fransuz sistemasi”ning eng keyingi va gʻoyaviy jihatdan reaksiyon variantlaridan biri – J.Sh.Bryune (1810-yil) klassifikatsiyasi keng yoyildi.

Bryune fransuz inqilobidan keyin boshlagan yangiliklarni oʻz gʻoyasida aks ettirib, kutubxona klassifikatsiyasining ilm rivojiga bogʻliqligini qatʼiy ravishda rad etadi va unga kitoblarni joylashtirish uchun qulay boʻlgan amaliy sxema deb qaraydi. U inqilob davridagi sistemalar mualliflarini “ilohiy kitoblarni” mensimaslikda ayblab, ilohiyot detallashtirgan sinfni birinchi oʻringa qoʻyadi. Bryune sistemasida ijtimoiy fan boʻlimlari tartibsiz joylashtirilgan boʻlib, ularning oʻzaro aloqasini anglab olish mumkin emas. Huquq boʻlimi ijtimoiy fanlar kompleksidan chiqarib tashlanib, ilohiyot boʻlimiga yaqinlashtirilgandi. Bryune sistemasi Yevropada XIX asrning birinchi choragida hukmronlik qilgan reaksiyon gʻoyaga hamohang edi. Bu sistemaning taʼsiri katta boʻldi va keyingi davrlardagi koʻp

sistemalarning strukturasi, jumladan Parijdagi Milliy va Londondagi Britaniya muzeyi kutubxonasida hozirga qadar qo'llanilayotgan sxemalarda aks etdi.

Nemis universitetlari kutubxonachilari XIX asrning birinchi yarmida "fakultet sistemasi"ning har xil variantlaridan ularni yanada detallashtirgan holda foydalanishlar. 50-yillarda A.Shleyermaxerning puxta ishlab chiqilgan bibliografik klassifikatsiyasi munosib ravishda shuhrat qozondi. Unda "fakultet sistema"larining asosiy bo'limlari sxemaning oxiridan joy olgan bo'lib, ulardan oldin esa umumiy bo'lim, adabiyot, san'at, tarix, matematika va tabiatshunoslik bo'limlari joylashtirilgandi. Bundan tashqari, o'nta iqtisodiy va texnik fanlarning katta bo'limi ham kiritilgan edi.

XIX asrning birinchi yarmida rus kutubxona va bibliografik klassifikatsiyalari taraqqiy etdi. Naturalist olim Pavel Grigorevich Demidov o'z kutubxonasining katalogi³ uchun ishlab chiqqan sxema dastlabki klassifikatsiyalardan biri bo'lib, bu sxema Rossiya va Yevropadagi g'oyat nodir nashrlarni o'z ichiga olgandi. Bu sxemaning tabiiy fanlar va texnologiya bo'limi kutubxonaning asosiy mundarijasiga muvofiq tarzda ko'proq detallashtirilgan edi. Fanlarni bir-biridan umumiy tarzda chegaralashda P.G.Demidovning XVIII asr oxiri va XIX asrning boshlaridagi progressiv fransuz klassifikatsiyalarining birmuncha ta'sirida bo'lgani ko'zga tashlanadi.

Olim o'zi qabul qilgan fanlar tartibini "bilish qobiliyatiga qarab" degan an'anaviy bo'lim bilan asoslagan bo'lishiga qaramay, fanlarni Frensis, Bekon klassifikatsiyasidagi an'anaviy ajratishdan chetga chiqqan.

Pavel Grigorevich Demidov

Bu turkumlashda ilohiyot falsafa bo'limidan chiqarib tashlangan, alohida texnologiya bo'limi ajratilgan hamda tarix bo'limida faqat jamiyat tarixi va geografiya qoldirilgan. Sxema yozma va og'zaki ijodi tarixiga, bibliografiya, fanlar tarixi, ensiklopediyaga doir adabiyotni va umumiy mazmundagi boshqa kitoblarni o'z ichiga oladi-

³ Bu katalog 1806-yilda nashr etilgan; uning bir qismi oradan 40 yil o'tgach, bibliograf V.M.Undolskiy tomonidan quyidagi nomda nashr qilingan: «Каталог Российским книгам библиотеки Павла Григорьевича Демидова, Составленный им самим». М., 1846.

gan umumiy bo'lim (polimatiya) bilan tugallanadi.

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Sankt-Peterburgdagi Xalq kutubxonasi-ga asos bo'lib xizmat qilgan katta kitob kolleksiyasi sistemaga solindi. 1809-yilda A.N.Olenin Xalq kutubxonasi fondini tashkil etish va kataloglarini tuzish uchun foydalanilgan klassifikatsiyani e'lon qiladi. Olenin Xalq kutubxonasida direktor yordamchisi (keyinchalik direktor) lavozimida ishlagan. Bu asarga⁴ so'z boshida A.N.Olenin o'sha vaqtda juda mashhur bo'lgan chet el klassifikatsiya sxemalarini tahlil qilib chiqqan. Bu sxemalarning

asosiy kamchiligi mualliflar tomonidan bo'limlarning qabul qilingan tartibi yetarlicha asoslab berilmaganidir.

A. N. Olenin (1763–1843)

A. N. Olenin – Imperator ommaviy kutubxonasi direktori, Imperator badiiy akademiyasi prezidenti, arxeolog, rassom, yozuvchi. Uning sa'y-harakatlari natijasida Imperator ommaviy kutubxonasi tartibga keltirilib, sistemalashtirilgan. Kutubxonaning ishiga Olenin zamonasining eng yaxshi yozuvchi va shoirlari – Kirilov, Gnedich, Batyushkovich, Delviglarni jalb qildi.

A.N.Olenin o'z sxemasida “bir bilimdan ikkinchisiga” quyidagicha mantiqiy “o'tishni” belgilab bergan:

I. Fanlar

– Aqliy fanlar: ilohiyot, huquqshunoslik, falsafa, tarix.

– Tabiiyot fanlari: tabiatshunoslik tarixi, tabiblik (meditsina), fizika,

kimyo.

⁴ A.N.Olenin. Опыт нового библиографического порядка для Санкт-Петербургской имп. библиотеки. Pg., 1809.

– Aniq fanlar: matematika.

II. San'at: mexanik san'at, erkin san'at, so'z san'ati.

III. Filologiya: tilshunoslik, poligrafiya, tanqid.

Bu sxemada fanlarning o'zaro mantiqiy aloqasi bo'limlarning joylashuvida aks ettirilgan: oxirgi "aqliy fanlar" tarix – bo'limi "tabiiy fanlar" – tabiatshunoslik tarixining birinchi bo'limiga o'tish bo'lib xizmat qiladi; matematika tabiiy fanlar va aniq fanlardan "san'atlar"ning birinchi bo'limiga – mexanik san'atga o'tishdir. So'z san'ati – oxirgi guruhga – tilshunoslik bilan boshlanadigan filologiyaga o'tishdir.

Fanlarning bunday tartibi birmuncha sun'iy joylashganiga qaramasdan, fanlar keskin uzilishlarsiz yaxlit bir butunni tashkil etadigan sxema tuzish g'oyasi qiziqish uyg'otadi. Klassifikatsiya sxemalarining an'anaviy tuzilishdan chetga chiqishi, chunonchi meditsina, tabiatshunoslik tarixi, fizika va boshqa fanlarning falsafadan ajratilishi ham diqqatga sazovor.

XIX asr birinchi choragining oxirlarida Moskva universiteti kutubxonasining fondlari sistemalashtiriladi. Kutubxonaga rahbarlik qilgan professor F.F.Reyss o'zi tuzgan klassifikatsiyani bu ishga asos qilib oldi. Reyss sxemasining mantiqiy strukturasi, garchi muallif so'z boshida klassifikatsiyaning vazifalari va sistemali katalog haqida to'g'ri fikrlarni aytgan bo'lsa-da, ilmiy sxema deb bo'lmaydi. F.F.Reyss "ikki tomga bo'lish" degan rasmiy prinsipini, ya'ni har bir tushunchani izchillik bilan ikkiga ajratishni klassifikatsiyaga asos qilib olgandi. U hamma fanlarni "ilohiy" va "bashariy" fanlarga bo'ladi. "Bashariy" fanlar yana "sezishga moyil bo'lmagan fanlar"ga va "sezsa bo'ladigan fanlar"ga bo'linadi; "sezsa bo'ladigan fanlar", "maddiy narsalar haqidagi" hamda "ilohiy narsalar haqidagi" fanlarni va boshqa fanlarni o'z ichiga oladi. Bunday bo'lishning sun'iyliги ko'rinib turibdi: u fanlarning ko'p tomonlama aloqalarini unchalik ochib berolmaydi. Biroq bu sxemaning ijobiy tomonlari ham bor edi: u har xil turdagi nashr, lug'at, o'qish kitoblari, xarita, jadvallar va boshqalar uchun ko'p bo'linmalariga ega edi. Unda arab raqamlaridan, lotin hamda yunon alifbolari harflaridan tuzilgan bosqichli indekslar sistemasi yaxshi ishlab chiqilgan edi.

1843-yilga kelib "План расположения библиотеки..." ni tuzgan K.K.Foygt Qozon universiteti kutubxonasida original klassifikatsiya sxemasini ishlab chiqqandi. U o'z sxemasi muqaddimasida rus va chet el klas-

sifikatsiyalari eng muhim sxemalarining muntazam va tanqidiy obzorini bergan. K.K.Foygt sxemasining asosiy g'oyasi – inson bilimining yaxlitligidir. Keyinchalik keng sharhlangan bu fikr A.N.Olenin fikriga nisbatan birmuncha chuqur va to'laroq bo'lsa-da, afsuski, sxemada aniq aks ettirilmagan edi.

K.K.Foygt fanlarni “insonning ehtiyojlariga qarab” ajratishni asos qilib olgandi. U insonning moddiy zaruratini (ehtiyojlarini) belgilovchi narsa deb bilib, asosiy bo'limlar sxemasini ishlab chiqdi; bu sxemada birinchi o'rinni “oziq-ovqat” ehtiyoji bilan bog'liq bo'lgan “Sanoat” bo'limi olgan, so'ngra “Harbiy ish” (“tashqi xavfsizlik” ehtiyoji) “Yurisprudentsiya” (“ichki xavfsizlik” ehtiyoji) va hokozolar kiradi.

Fanlarni “inson ruhining qobiliyatlariga qarab” ajratish qanchalik shartli bo'lsa, ularni “insonning ehtiyojlariga” qarab ajratish ham shunchalik shartlidir. Masalan, K.K.Foygt tarixni “izzat-nafs” ehtiyoji bilan, tabiiyot fanlarini – “sinchkovlik” ehtiyoji bilan bog'laydi; bu – Foygt fanlarining haqiqiy kelib chiqishini, ularning ijtimoiy praktika bilan, kishilarning ishlab chiqarish faoliyati bilan aloqasini tushunmaganligidan dalolat beradi.

XIX asming birinchi yarmida klassifikatsiyaning kitob do'konlari bosma kataloglari uchun mo'ljallangan bibliografik sxemalari ham ishlab chiqildi.

Bu davrdagi rus klassifikatsiya sxemalarining ko'pchiligiga xos xususiyat mazkur sxemalar mualliflarining “fakultet” va “fransuz” sistemalari qoidalardan chetga chiqishga intilishlari edi; “fakultet” va “fransuz” sistemalarida ilohiyot, albatta yetakchi o'rinda turar, juda ko'p mustaqil fanlar falsafaga kiritilar edi. Klassifikatsiya tuzilishining yangi formalarini izlash, uning mantiqiy asosini belgilash XIX asr birinchi yarmidagi rus klassifikatsion fikrning dolzarbligini xarakterlab beradi.

Bu intilishlar akademik K.E.Berning klassifikatsiyasida ifodalab berilgan bo'lib, u Fanlar akademiyasining Peterburgdagi chet el bo'limiga mo'ljallangan edi⁵. K.E.Ber fanlarni ularning mazmuniga muvofiq ravishda dunyoning taraqqiy etish tarixini aks ettiradigan izchillikda: anorganik tabiat haqidagi, organik tabiat haqidagi, inson haqidagi, jamiyat haqidagi

⁵ Lotin tilida 1841 va 1908-yillarda bosib chiqarilgan; ruscha tarjimasida: K.E.Ber, Sistema klassifikatsii 11-go otdeleniya biblioteki Rossiyskoy Akademii nauk.

fanlar tartibida joylashtirishga urinib ko'rgan edi. Uning klassifikatsiyasi umumiy mazmunga ega bo'lgan uchta bo'lim bilan boshlanadi:

I	Bibliografiya va adabiyot umumiy tarixi
II	Umummilliy va poligrafik kitoblar (ensiklopediyalar, yunonistonlik va rimlik mualliflarning kitoblari)
III	Tilshunoslik
IV	Matematika
V–VII	Tabiatshunoslik
VIII	Antropologiya yoki inson tanasi va ruhi to'g'risidagi ta'limot
IX–XII	Tarix va geografya, siyosat va huquq, iqtisod va texnologiya
XIII–XIV	San'at va nafis adabiyot
XV–XVI	Ilohiyot va falsafa
XVII	Meditsina
XVIII	Harbiy ish va dengiz ishi
XIX	Arxitektura. Binokorlik
XX–XXI	Qo'lyozmalar va kutubxona kataloglari

K.E.Ber klassifikatsiyasida fanlarning mantiqiy silsilasini yaratishga harakat qilingan. Tabiat haqidagi fanlar umumiy tabiatshunoslik–fizika va ximiya (V) bo'limi bilan boshlanadi, so'ngra anorganik tabiat haqidagi geologiya va minerologiya (VI) fanlari bo'limlari va organik tabiat haqidagi (VII) fanlar bo'limlari keladi. Antropologiya, umumiy fiziologiya va psixologiya alohida bo'lim – inson haqidagi fanlar (VIII) bo'limi qilib ajratilgan hamda jamiyat haqidagi fanlar kompleksiga (IX–XII) o'tish bo'lib xizmat qiladi. San'at va adabiyot mustaqil bo'limlar qilib berilgan.

K.E.Ber nazariy va amaliy fanlarni yorituvchi adabiyotni, masalan, ximiya hamda ximiya texnologiyasiga doir kitoblarni, nazariy va texnikaviy fizikaga doir kitoblarni birlashtirishdek murakkab masalani hal etishga birinchi bo'lib kirishgan edi. Biroq, u amaliy jihatdan maqsadga muvofiqligiga asoslanib, mustaqil taraqqiy etgan fanlarni (masalan, meditsina, harbiy ish va dengiz ishi, arxitekturani) alohida bo'limlarga ajratgan.

Bu sxema yaxshilab bezatilgan. Sxemaning bo'limlari va bo'linmalari aniq bosqichli indekslar bilan ko'rsatilgan: asosiy bo'limlari raqamlar bilan, bo'limchalar – lotin alfavitiining bosh harflari bilan, bundan keyin-

gi bo'linmalar – kichik lotin harflari, ba'zan yunon harflari bilan ifodalanagan.

K.E.Berning o'z davridagi ilg'or ilmiy qarashlarini aks ettirgan va amalda foydalanishga yetarli darajada moslashtirilgan sxemasi XIX asr birinchi yarmidagi kutubxona klassifikatsiyalarining eng yaxshilari jumlasiga kiritilishi mumkin.

3. KUTUBXONA KLASSIFIKATSIYASINING BOSHQA SXEMALARI (XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARI)

Kutubxona klassifikatsiyasining xuddi shu davrda tuzilgan va e'lon qilingan boshqa sxemalari birmuncha kamroq yoyildi. Garchi ulardan ayrimlari o'nli klassifikatsiyaga nisbatan ma'lum ustunlikka ega bo'lsada (o'nli klassifikatsiyada bo'limlar bir qadar mantiqiy joylashtirilgan edi), o'nli klassifikatsiya ustun turardi; chunki boshqa klassifikatsiyalar indekslarining tuzilishi nisbatan oldiy bo'lib, beso'naqay va foydalanishga noqulay edi.

Ko'pchilik sxemalarda indekslarning kombinatsion tuzilish usuli (Ch. Ketter, D. Braun, G. Bliss sxemalarida va, ayniqsa, Sh. Ranganatan sxemasida) o'z ifodasini topdi. Tekshirilayotgan mualliflarining sxemalar tuzilishini fanning zamonaviy darajasiga yaqinlashtirishga intilishlariga qaramay, bu sxemalarning hammasida ayniqsa ijtimoiy-siyosiy adabiyot bo'limlari strukturasi da burjua dunyoqarashining cheklanganligi aks etgan.

Ch. Ketter klassifikatsiyasi

XIX asrning oxirgi o'n yillarida amerikalik kutubxonashunos Ch. Ketter sxemasi vujudga keldi. Unda asosiy bo'limlar yangi joylashish izchilligi o'nli klassifikatsiyadagiga qaraganda ancha mantiqiyroqdir: tarix va ijtimoiy fanlar, tilshunoslik hamda adabiyot bo'limlari bir-biriga yaqinlashtirilgan, meditsina amaliy fanlardan ajratilib, tabiiyot fanlari bo'limidan keyin keladi, binokorlik ishi va sanoat ishlab chiqarishi bo'limlari bir-biridan ajratilgan.

Ch. Ketter o'z klassifikatsiyasini har xil ko'lamdagi – juda kichik, 1000 jilddan kam kitobga ega bo'lgan kutubxonalardan tortib, fondida bir necha yuz ming jild kitob bo'lgan yirik kutubxonalarning ham foydalanishiga qulay qilishga intilgan edi. Ketter bo'limlarning katta-kichikligi har xil bo'lgan sxemalarning oltita variantini e'lon qilgan; birinchi variant faqat

11 ta yirik bo'limni o'z ichiga oladi. Navbatdagi har bir variant o'zidan oldin kelgan variantni rivojlantiradi.⁶

Ch.Ketter sxemaning sekin-asta detallashtira borish imkoniyatini yaratish uchun bosqichli indekslarni qo'lladi, biroq Ketter sxemasida indekslar lotin alfaviti harflarining birikmasidan iboratdir. Bu hol har bir bo'limda 10 dan ortiq bo'linma (lotin alfavitida 26 harf bor) tuzishga imkon bergan, lekin ayni vaqtda talaffuz qilish qiyin bo'lgan va esda yaxshi qolmaydigan indekslarning hosil bo'lishiga olib kelgan. Ana shu nuqson, shuningdek, sxema e'lon qilingan vaqtga kelib (1891–1893-yillar) AQShning ko'pchilik kutubxonalari o'zli klassifikatsiyani qo'llay boshlaganligi fakti Ch.Ketter sxemasidan Amerika kutubxonalarining juda oz foydalanishga sabab bo'lgan.

Ch.Ketter sxemasi diqqatga sazovordir. Bu sxemada "kengaytirish" usuli qo'llanilishi ijobiy bahoga loyiqdir. Umumiy klassifikatsiya asosida bo'linmalarining katta-kichikligi har xil bo'lgan sxemalarning bir qancha variantlarini, ishlab chiqish, shubhasiz, ratsional g'oyadir, chunki u fondning hajmi turlicha bo'lgan kutubxonalarda umumiy (asos qilib olingan) sxemani tso'llanishga imkon beradi. Ch.Ketterning xizmati yana shundaki, u kutubxona klassifikatsiyasi tarixida birinchi bo'lib sxemaga aniqlagichlarning yetarli darajada batafsil jadvalarini (geografik aniqlagichlar va forma aniqlagichlarni) kiritdi⁷. Birmuncha keyingi davrdagi sxemalarni tuzuvchilarning hammasi bu samarali g'oyani rivojlantiradilar, bo'limlarni mazmun va shaklning ayni bir xildagi belgilariga ko'ra detallashtirishga imkon beruvchi aniqlagichlarni yaxshilab ishlab chiqash usullarini qidiradilar.

AQSh Kongressi kutubxonasining klassifikatsiyasi

XIX va XX asrlar bo'sag'asida AQShda Kongress kutubxonasi uchun klassifikatsiyasi sxemasi ishlab chiqilgan bo'lib, u hozir Amerika Qo'shma Shtatlarining ilmiy kutubxonalarida keng tarqalgan. Bu vaqtga kelib, 1800-yilda asos solingan Kongress kutubxonasida kitob fondi ancha ko'paydi va shu sababli uni batafsil klassifikatsiya qilish zarurati paydo bo'ldi.

⁶ So'nggi, yettinchi, eng mukammal variant tugallanmay qolgan.

⁷ Ch.Ketter kutubxona klassifikatsiyasining dastlabki sxemalari 1879-yildan, ya'ni o'zli klassifikatsiyaning ikkinchi variantidan ancha oldin e'lon qilina boshlagan edi.

Klassifikatsiya sxemasini kutubxonaning Ch.Martel rahbarligidagi bir gruppaxodimlari tuzgan. Ish boshlangan chog'da asosiy bo'limlarning sxemasi belgilab olingan edi. Keyinchalik har bir bo'limni bilimning muayyan sohasidagi mutaxassislar gruppasi mustaqil ravishda detallashtirgan. Bu guruhlar bir-biridan alohida-alohida ishlab, ayni bir masalani ko'pincha har xil hal qildi. Masalan, mamlakatlar bo'yicha bo'lish har xil bo'limlarda har xil izchillikdagi xilma-xil texnik usullar bilan hal etildi. Bo'limlarni detallashtirish darajasida ham bir xillik yo'q. Bo'limlarning maydalashtirilishi kutubxonada biror sohaga doir adabi yotning bor-yo'qligiga muvofiq keladi. Natijada bo'limlar juda notekis detallashtirilgan, binobarin, butun sxema yaxshi bog'lanmagan sohali klassifikatsiya sxemalari yig'indisidan iborat bo'lib qolgan.

Kongress kutubxonasi sxemasida o'ziga xos indekslar qo'llanilgan. Asosiy bo'limlar lotin alfavitinging bosh harflari bilan belgilangan. Sxema umumiy bo'lim (A indeksi) bilan boshlanib, undan keyin falsafa, tarix, geografiya va ijtimoiy fanlar (B-L indekslari) san'at, tilshunoslik va adabiyot (M-P), aniq fanlar (Q) keladi, meditsina, qishloq xo'jaligi va texnika (R-T), shuningdek, harbiy ish va dengiz ishi (L-Y) alohida bo'lim qilib berilgan.

Sxema strukturasi konkret bilim sohasiga doir kitoblar soniga bog'liqligi ayniqsa tarix bo'limlari kompleksining tuzilishida namoyon bo'lganki, biz buni yuqorida ko'rsatib o'tgan edik:

S	Tarix fanlari
D	Tarix va o'lkashunoslik (umuman Amerika mamlakatlaridan boshqa hamma mamlakatlarning ham tarixi va o'lkashunosligi)
Ye	Amerika (AQShdan tashqari)
F	AQSh

Mantiqiy tuzilishdan voz kechish hamda Amerika bilan AQShni alohida-alohida bo'limlar qilib ajratish Kongress kutubxonasida Amerika

to'g'risidagi kitoblar boshqa mamlakatlar haqidagi kitoblardan, AQSh haqidagi kitoblar Amerikaning boshqa mamlakatlari haqidagi kitoblardan ko'proq ekanligiga asoslangan.

Hamma bo'limlardagi bo'linmalar bo'lim indeksiga lotin alfavitining ikkinchi bosh harfini qo'shish yo'li bilan hosil qilingan, masalan:

T	Texnika
T Ye	Yo'l ishi
T N	Qurilish

Bundan keyingi detallashtirish indeksning dastlabki ikki belgisiga raqamli birikmalar qo'shish bilan hosil qilinadi; raqamli birikmalar har qaysi bo'linmaning tartib o'rini ko'rsatadi. Masalan, TN-123 indeksi bo'linmaning qurilish bo'limi bo'linmalari qatorida bir yuz yigirma uchinchi o'rinni egallashini ko'rsatadi. Kongress kutubxonasi sxemasining indeksleri belgilarning (harflar va raqamlar) birga qo'shilishi jihatidan ham, tuzilish usuli (dastlabki belgilarning bosqichli, keyingilarining nomerli bo'lishi) jihatidan ham aralash sxemadir.

Kongress kutubxonasi nashr etadigan bosma kartochkalarda AQSh-da juda keng tarqalgan ikkita klassifikatsiya sxemasining o'nli klassifikatsiyaning va Kongress kutubxonasi klassifikatsiyasining indeksleri ko'rsatiladi.

Jorj Braun klassifikatsiyasi

Ingliz kutubxonashunosi Jorj Braun XX asr boshlarida juda o'ziga xos, ammo umuman yaxshi chiqmagan va amalda foydalanish noqulay bo'lgan kutubxona klassifikatsiyasi sxemasini yaratib, uni "predmet klassifikatsiyasi" deb atagan edi. Braun bilimning asosiy sohalari bo'limlarini dunyoning anorganik tabiatdan inson va jamiyatga tomon evolyutsiyasini aks ettiradigan 12chillikda joylashtirgan; ammo u bunda tabiat taraqqiyotini idealistik tushunishga asoslangan edi. Masalan,

Jorj Braun anorganik tabiat haqidagi fanlarga “materiya”, haqidagi fanlar deb qaragan. inson va jamiyat haqidagi fanlarni insonda aql-idrok mavjudligi bilan bog‘lagan edi.

Asosiy bo‘limlar sxemada lotin harflari bilan belgilangan; bir guruhdagi fanlar bo‘limlariga bir necha bosh harflar qo‘yilgan. Keyingi bo‘limlar uch xonali raqamli (tuzilishiga ko‘ra o‘nli indekslarga o‘xshash) indekslar bilan ifodalangan. Jorj Braun texnikaga doir fanlar, meditsina, san‘at degan alohida bo‘limlar hosil qilishdan voz kechib, bu fanlarning ayrim sohalarini ularga tegishli nazariy fanlar bo‘limlariga kiritgan edi.

Masalan, mexanika bo‘limidan keyin sxemada mexanika bilan aloqador “amaliy” fanlar (texnika) san‘at, yorug‘lik fizikasi (optika) bo‘limidan keyin – yoritish texnikasi bo‘limi, tovush fizikasi (akustika) bo‘limidan keyin – muzika va qo‘shiq bo‘limlari keladi. Shunday qilib, go‘yo “predmet komplekslari” yaratilgan yorug‘lik predmeti, “tovush” predmeti bilan bog‘liq bo‘lgan barcha bilim sohalari shu kompleksga kiritilgan edi.

Jorj Braun nazariy va amaliy fanlarni bir-biriga yaqinlashtirish haqidagi to‘g‘ri fikrni rasman amalga oshirib, texnikaga oid fanlar, san‘at meditsinaning tabiiy komplekslarini buzgan. Braun aniqlagichlar xususida yoki ularning, mualidek “kategoriyalar” xususida ham shunchalik noizchidir. Sxemada “kategoriyalar”ning bitta jadvali berilgan bo‘lib, u juda xilma-xil va tasodifiy tartibda joylashtirilgan 1000 ta tushunchani o‘z ichiga oladi.

G.Bliss va Shiali Ranganatan klassifikatsiyasi

XX asrda yaratilgan chet el kutubxona klassifikatsiyasi sxemalaridan eng mashhurlari G.Bliss (AQSh) va Sh.Ranganatan (Hindiston) sxemalaridir.

Nyu-York shahar kollejining kutubxonachisi G. Bliss, qat‘iy ilmiy klassifikatsiya zarur deb jar solsa-da, haqiqatda fanlarning qat‘iy izchilligini belgilab bermaydi. Uning klassifikatsiyasiga alternativlik prinsipi, ya‘ni bo‘lim uchun sxemada nazarda tutilgan bir necha o‘rindan mazkur kutubxona sharoitida eng samarali joy tanlash prinsipi asos qilib olingan. G.Bliss sxemasida bunday alternativ yechimlar juda ko‘p, masalan, psixologiya bo‘limi yo falsafa bo‘limiga kiritilishi, yoxud antropologiya va ijtimoiy fanlar o‘rtasida mustaqil bo‘lim qilib ajratib qo‘yilishi mumkin; texnika bo‘limini fizika bo‘limlari qatoriga yoki amaliy fanlar bo‘limiga joylashtirsa bo‘ladi.

Alternativ yechimlar printsipidan bir me'yorda foydalan-maslik G.Bliss sxemasini barqarorlikdan mahrum etadi: bilimning ayrim eng muhim sohalari bo'limlari unda muayyash o'ringa ega emas.

Etika din bo'limiga kiritilgan, "Revolyutsiya" rubrikasi "sotsial buzg'unchilik" rubrikasi bilan yonma-yon joylashtirilgan. "Past xalqlar", "past irqalar" degan terminlar qayta-qayta ishlatilgan. Tabiiy tanlanish va yashash uchun kurashning biologik qonunlariga ijtimoiy taraqqiyot omillari deb qaraladi.

Burjua kutubxonashunosligida G. Bliss klassifikatsiyasiga ko'pincha haddan tashqari yuqori baho beriladi, biroq amalda bu klassifikatsiyadan juda kam foydalaniladi.

Atoqli hind kutubxonachisi Shiali Ramamrita Ranganatanning asarlari mashhurdir. Ranganatan ko'p yillar davomida Madrasdagi universitet kutubxonasiga rahbarlik qilgan va keksayib qolganligiga qaramay, xalqaro kutubxonachilik tashkilotlarida katta ish olib borda. Ranganatanning kutubxona ishining muammolariga doir asarlari kutubxonaning jamiyat hayotidagi roli haqida progressiv fikrda ekanligidan dalolat beradi.

Shiali Ramamrita Ranganatan (1892–1972)

Shiali Ramamrita Ranganatan (1892-1972) hind kutubxonashunos olimi. Axborotlashtirish va kutubxonashunoslik sohasida faoliyat yuritgan olim, professor, Londondagi Oliy kutubxonachilik maktabini tugatgan. Hindistondagi yirik kutubxonalarni birlashtirib, 1933 yilda tashkil etilgan kutubxonachilik assotsiatsiyasini boshqargan. "Kitoblar, ulardan foydalanishlari uchun xizmat qiladi", "Har bir kitobxonga o'z kitobini taqdim etish" kabi kutubxonashunoslikning muhim qoidalarini yaratgan. U faset klassifikatsiyasi nazariyasini yaratib, (Ikki nuqta yordamida klassifikatsiyalash) mazkur klassifikatsiya zamonaviy klassifikatsiya nazariyasining yaratilishi ta'sir ko'rsatgan.

Ranganatanning ilmiy ishlari kutubxona klassifikatsiyasi va sistemali katalog sohasidagi tadqiqotlar bilan ko'proq bog'liqdir.

Ranganatan ishlab chiqqan va birinchi bor 1933-yilda e'lon qilingan "Bayon alomati yordamida klassifikatsiyalash" degan asarida klassifikatsiya qilinayotgan asarlar tematikasiga muvofiq keladigan barcha tushunchalar uchun oldindan rubrikala belgilangan "sanama" sxemalar usulidan qat'iyon voz kechadi. "Universal o'nli klassifikatsiya"da keng foydalanilgan indekslarni kombinatsion tuzish usulini Ranganatan yanada rivojlantirdi. Uning sxemasida 26 ta asosiy bo'lim ko'rsatilgan (keyingi nashrlarida bo'limlarning soni ko'paytirilgan). Bu bo'limlarning sxemada qabul qilingan izchilligi qiziqish tug'dirmaydi. U ko'p jihatdan Braun va Bliss sxemalariga o'xshaydi, binobarin, asosiy qatorning ilmiyiligi muammosiga uncha ahamiyat berolmaydi. U asosiy e'tiborini bilimning asosiy sohalari bo'limlarini detallashtirish masalalariga qaratadi.

Ranganatan har bir asosiy bo'lim doirasida bir necha jadval tuzib chiqadi, bu jadvallar mazkur bilim sohasini turlicha nuqtai nazardan aks ettiradigan bo'linmalarni o'z ichiga oladi.

U birinchi nashrda bu jadvallarni "xarakteristikalar" deb ataydi, keyinchalik ularga "fasetlar" (bilimning shu sohasi qarab chiqilishi mumkin bo'lgan nuqtai nazarlar) deb nom beradi. Masalan, ximiya bo'limida ximiyaning asosiy masalalari bo'lgan moddalarning belgisi va elementlarning birikish usullarining jadvallari (fasetlari) berilgan. O'simlikshunoslik bo'limida o'simliklar turlarining o'simlik xizmati tarkibiy qismlarining, qishloq xo'jalik ekinlarini parvarish qilish usullari geografik belgisining fasetlari bor. Meditsina bo'limida odam tanasi organlari bemorlarni davolash ularga qarash ilmiy muammolari usullari nuqtai nazardan tuzilgan jadvallar berilgan.

Fasetlarning bo'linmalari raqamli belgilarga ega. Kerakli tushuncha indeksi asosiy bo'limning harfiy ifodasiga tegishli fasetlar jadvallaridan olingan ifodalarni qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi. Raqamli ifodalar har xil belgilar yordamida, ko'pincha bayon alomati yordamida birlashtiriladi; xuddi shu narsa "Bayon alomati yordamida klassifikatsiyalash" sistemasi-ning nomini belgilab bergan.

Ranganatan klassifikatsiya sxemasi foydalanish uchun juda murakkab sxema bo'lib chiqdi va keng yoyilmadi. Uning klassifikatsiyalashga doir asararida misol uchun keltirilgan ba'zi bir indekslar umumiy aniqlagichlar va faset belgilarning har xil jadvallaridan olingan 25-30 belgidan iboratdir.

Indeks ayrim elementlari tartibining murakkabligi va shartliligi, indekslar tarkibiga bu elementlarni bog'lab turuvchi har xil qo'shimcha belgilarning kiritilishi indekslarni kutubxonachi uchun ham, katalogdan foydalanadigan kitobxon uchun ham murakkablashtirib qo'yadi.

Ranganatan o'zining bundan keyingi asarlarida fasetli klassifikatsiya g'oyasini ishlab chiqishni davom ettiradi. Bilimning xilma-xil sohalarini fasetlar bo'yicha bo'lishni tartibga solish yo'llaridagi izlanishlarida u matbuot asarlarini klassifikatsiya qilishning o'ziga xos standarti bo'lib xizmat qilishi lozim bo'lgan umumiy "fasetli formula"ni qo'llanish mumkin deb o'ylaydi. Har bir asar bu formulaga muvofiq quyidagi besh nuqtai nazardan qarab chiqilmog'i lozim: konkret tushuncha (bilim sohasi, predmet, masala), modda (material), energiya (jarayon, harakat), fazo (geografik nuqtai nazar), zamon (davr, vaqt, yil). Ranganatan xuddi mana shu besh hadli formulaga yopishib olmay, fasetlarni standartlashtirish g'oyasining o'ziga alohida e'tibor beradi. Chet el kutubxonashunoslarining ko'pchiligi bu g'oyani qo'llab-quvvatlamodalar, biroq fasetli formulaning birmuncha boshqacha variantlarini belgilab olmoqdalar.

Fasetlarga qarab klassifikatsiyalash prinsipi, shubhasiz, kutubxona foki mundarijasini ochib berishdan iborat bu jarayonni tartibga solish yo'lini ko'rsatadi, klassifikatsiya sxemasi tuzilishiga qonuniy tus berish imkonini tug'diradi. Biroq bilimning xilma-xil sohalarini bo'limlarini qismlarga ajratishning umumiy formulasi topilishi dargumon. Ranganatan va umumiy fasetli formula degan bu g'oyani ishlab chiqayotgan chet el kutubxonashunoslari xilma-xil fanlar o'rganadigan ob'ektlar o'rtasida chuqur sifat tafovuti borligini anglamayotirlar. Masalan, ijtimoiy fanlar bo'limlarida ijtimoiy hayot hodisalari uchun tabiat hodisalarini yoki ishlab chiqarishning texnologik jarayonlarni tadqiq etuvchi farqlar bo'limlaridan mutlaqo boshqa nuqtai nazarlarda bo'linmalar tashkil etish zarurati paydo bo'ladi.

Ranganatan ilgari surgan bir qancha qoidalarning bahsli xarakterda ekanligiga qaramay, uning klassifikatsiyalash sohasidagi asarlari chet el kutubxonashunosligida katta voqeadir.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. XII–XIII asrlarda G'arbiy Yevropada kutubxona klassifikatsiyalari-ning vujudga kelishi.

2. XIX asrning birinchi yarmida matbuot asarlarini klassifikatsiyalashning rivojlanishi.

3. Kutubxona klassifikatsiyasining boshqa sxemalari.

4. AQSh Kongressi kutubxonasining klassifikatsiyasi.

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida Rossiyada kutubxona klassifikatsiyasi

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya kutubxonalarida qoʻllangan sxemalarda katta oʻzgarishlar yuz bermadi. Yirik kutubxonalar bundan oldinroq klassifikatsiya sxemalari tuzilgan va endigina ularning kamkoʻsti tuzatilmoqda edi. Rossiyada kitoblarni sistemalashtirishning bu davrdagi nazariy va amaliy masalalari hozircha kam oʻrganilganini aytib oʻtish kerak.

Kutubxona klassifikatsiyasi masalalariga qiziqish XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida sezilarli darajada kuchaydi. Matbuot sahifalarida oʻnli klassifikatsiya, Xalqaro bibliografiya institutining ishi haqida maʼlumotlar paydo boʻldi, shuningdek oʻsha vaqtda Rossiyada chiqqan baʼzi bir bibliografik nashrlarda kitoblar tasviri oʻnli klassifikatsiya indekslari bilan birga berilar edi.

Oʻsha vaqtda atoqli kutubxonashunos va bibliograf N.A.Rubakin oʻzining “Среди книг”⁸ (“Kitoblar orasida”) nomli katta asari uchun mukammal bibliografik sxema tuzdi. Bu sxema XIX asr birinchi yarmida yashab, ijod qilgan faylasuf va sotsiolog O.Kontning fanlar klassifikatsiyasi taʼsirida tuzilgan edi.

Ogyust Kontning klassifikatsiyasida fanlar mantiqiy qatorining “murakkablikning oshib borishi va umumiylikning kamayib borishi” tartibida boʻlishi gʻoyasi ifodalangan boʻlib, N.A.Rubakinni shu gʻoya oʻziga jalb qilgan edi. Bu gʻoya utopik sotsializmning taniqli namoyandalaridan biri Sen-Simondan olingan boʻlib, **Ogyust Kont** (1798–857) klas-

⁸ N. A. R u b a k i n. Среди книг. Опыт обзора русских книжных богатств в связи с историей научно-философских и литературно-общественных идей. 2-nashri, 1–3-tomlar, «Nauka», 1911–1915. Birinchi nashri 1906 yilda bir tom boʻlib chiqqan.

sifikatsiyasida buzilgan shaklda berilgan. Biroq bu sxema olimga olam, anorganik va organik tabiat haqidagi fanlarning mantiqiy qatorini belgilashga imkon bergan edi. O.Kont sxemasi fanlar bilan tugallanar edi. Fanlarning mana shu soʻnggi guruhi boʻlinmalarini ishlab chiqishda O.Kontning reaksiyon qarashlari, ayniqsa koʻproq aks etgan.

Nikolay Aleksandrovich Rubakin (1862–1946) oʻz bibliografik klassifikatsiyasida hamma fanlarni quyidagi tartibda joylashtirgan: birinchi oʻringa sotsial turmush haqidagi fanlar, soʻngra organik, anorganik tabiat haqidagi va nihoyat, bilish usullari haqidagi fanlarni va falsafani qoʻygan. Uning fikricha, bunday tartib kitobxonga avvalo unga yaqinroq boʻlgan hodisalar (jamiyatdagi oʻzaro munosabatlar), soʻngra bir qadar umumiy va mavhum fanlar haqidagi kitoblarni berishga imkon tugʻdirar edi.

Nikolay Aleksandrovich Rubakin (1862–1946)

N.A.Rubakin klassifikatsiyasi ayrim kutubxonalarining bosma kataloglarida materialni sistemalashtirishga taʼsir etdi. Kutubxonalarining amaliy ishi uchun bu klassifikatsiya uncha yaroqli boʻlib chiqmadi. Ayniqsa, ijtimoiy fanlar boʻlimlarida mayda boʻlinmalarining juda koʻpayib ketganligi, boʻlinmalarining aniq ifodalangan bosqichlar yoʻqligi, sarlavhalari haddan ortiq soʻzlar vositasida berilgani, indekslarning yoʻqligi asosiy sabab edi.

Oʻnlik klassifikatsiyadan foydalanish rus kutubxonachilarini tobora qiziqтира bordi. Matbuotda shunday maqolalar paydo boʻldiki, mualliflar Rossiya kutubxonalarida qoʻllanilayotgan haddan tashqari qisqa, kam ishlangan klassifikatsiya sxemalarining qoniqarsizligini taʼkidlashardi. B.S.Bodnarskiy, Ye.N.Dobryinskiy, P.A.Unde-Popov oʻnlik klassifikatsiyani qoʻllashning faol targʻibotchilari edilar. Boshqa kutubxonashunoslar garchi bu klassifikatsiyaning amaliy jihatdan qulayligini tan olsalar-da, ilmiy jihatdan asossizligini koʻrsatib oʻtganlar. Oʻsha yillarda oʻnlik klassifikatsiyaning qisqartirilgan tarji-

maları (asosan uning ikkinchi varianti) mamlakatda birinchi bor nashr etildi. Sekin-asta bu klassifikatsiya Rossiya kutubxonalarida amalda ham qo'llanila boshladi. 1917-yilga kelib Moskva, Petrograd va boshqa shaharlarning ko'pchilik kutubxonalari o'nlik klassifikatsiyadan foydalanardi, uning indeksleri mamlakatimizda chiqqan bir qancha bibliografik nashrlarda qo'llanilardi.

XX asr boshlaridagi rus kutubxonachilari orasida o'nlik klassifikatsiyaga nisbatan zid fikrlar qaror topdi. Bir tomondan, o'nlik indekslarning amaliy jihatdan qulayligi e'tirof etildi, boshqa tomondan, asosiy bo'limlar va bo'linmalarining izchilligi, fanning o'sha vaqtdagi darajasi-ga javob bermasligi qattiq tanqid qilindi. Bu o'nlik indekslardan foydalan-gan holda klassifikatsiya sxemalari tuzishga olib keldi, biroq bu sxemalar o'nlik klassifikatsiyaning mantiqiy tuzilishiga muhim tuzatishlar kiritardi. Kutubxonachilik sohasining taniqli arbobi P.M.Bogdanov shunday sxemalarning bir necha variantlarini ishlab chiqdi. Bogdanov ishlab chiqqan sxemalarda muhim ustunlikka ega bo'lishiga qaramay asosiy sinflarning izchilligi o'nli klassifikatsiyaga nisbatan mantiqiyroqligi, ularda rus kutubxonasi amaliy ehtiyojlari hisobga olinganligi, ijtimoiy fan bo'limlarining bir qadar ilmiy tarzda ishlab chiqilganligi sababli bu sxema amalda keng yoyilmadi.

O'nlik klassifikatsiyaning Rossiya kutubxonalarida qisman qo'llanila boshlaganligi, uning indeksleri rus kutubxonachilariga yaxshi tanishligi va ko'nikib qolingan indeksleri o'zgartirish nomaqbul bo'lib ko'ringanligi bilan izohlanadi.

Universal o'nlik klassifikatsiya jadvalining yaratilish tarixi

AQShda 1876-yilda "O'nlik klassifikatsiya" (O'K) kutubxona bibliografik amaliyotida yirik hodisa bo'lgan sistemaning birinchi nashri e'lon qilindi. O'nlik Klassifikatsiyaning tuzuvchisi yirik kutubxonashunos M.Dyui (1851–1931) edi.

Melvil Dyui

Melvil Dyui (1851–1931) – O'nlik Klassifikatsiya muallifi. AQSh ning ko'zga ko'ringan kutubxonashunos olimlaridan biri. Melvil Dyui

ishtirokida Kolumbiya universitetida birinchi kutubxonachilik maktabi tashkil etildi. Keyinchalik P.Otle va A.Lafonten Dyui klassifikatsiyasini takomillashtirib Universal o'nlik klassifikatsiyani yaratdilar. 1876-yil Filodelfiyada uning tashabbusi bilan kutubxonachilarning konferensiyasi tashkil etiladi.

Dyui institut bilimlar majmuini 10 qismga bo'lgan. Klassifikatsiya nomini shundan olgan bo'lib, u asosiy bo'limlarini quyidagi tartibda joylashtirgan:

Umumiy asarlar
Falsafa
Din
Sotsiologiya
Tilshunoslik
Tabiiy fanlar
Amaliy fanlar
Nafis san'at

Asosiy 10 ta bo'limning har biri klassifikatsiyalashning ikkinchi qismini tashkil qilib, u 10 ga bo'linidi; 2-bosqichning har bir bo'limi, o'z navbatida, yana 10 ta bo'linmaga bo'linadi. Bo'limlarni bo'lishning o'nlik prinsipini Dyui nashr etmagan, biroq u buni ilk bor ana shunday ko'lamda va izchillikda qo'llagan. Dyuning xizmati o'nlik indekslarni kashf etganligidir. O'nlik klassifikatsiyaning asosiy qator va undan keyingi bo'linmalari quyidagi ko'rinishga egadir.

000	Umumiy asarlar
100	Falsafa
200	Din
300	Sotsiologiya
400	Tilshunoslik
500	Tabiiy fanlar
600	Amaliy fanlar
700	Nafis san'at
800	Adabiyot
900	Tarix

O'z navbatida har bir bo'lim quyidagicha bo'lingan. Masalan:

500	Ta'biy fanlar
510	Matematika
520	Astronomiya
530	Fizika
540	Ximiya
550	Geologiya
560	Po'montologiya
570	Biologiya
580	Botanika
590	Zoologiya

O'nlik indekslar klassifikatsiyalash sistemaning oson egallanishini ta'minlaydigan, ular kengayadigan, sistemadan fond hajmi turlicha kutubxonalarda differentsiallashgan holda foydalanish imkonini beradi. Aynan mana shular o'nlik klassifikatsiyaning keng tarqalishiga olib keldi. Biroq, Dyui o'nlik prinsipini rasman qo'llagan, bu klassifikatsiyaning sun'iyligini, noilmayligini yanada chuqurlashtirdi. Masalan, "400 Tilshunoslik" va "800 Adabiyot" bo'limlarida u alohida til, hamda alohida adabiyotlarni ajratgan. U shunga muvofiq, 490 va 890 indekslariga yetgach, ikkinchi bosqich bo'linishlari nihoyasiga yetgach, u bir rubrikalarni "kichik tillar" va "kichik adabiyotlar" deb atadi, hamda tillar va adabiyotlarni endi klassifikatsiyaning uchinchi bosqichida ajratishni taklif qildi. O'nlik klassifikatsiyada bunday misollar talaygina.

O'nlik Klassifikatsiya sanab o'tiladigan klassifikatsiyalash tipiga kiradi. Dyui standart tugallanma prinsipini kiritdi, ya'ni bir xil belgilarga muvofiq ajratilgan turli bo'limlarning bo'linmalariga indekslarning bir xil tugallanmasini kiritdi. Masalan, lug'atlarning indeksi doimo 03, vaqtli nashrlarniki 05 da tugaydi. Misollardan ko'rinib turibdiki, indeks bir raqam yoki ikki belgili raqam bilan ifodalanihi kerak bo'lganda Dyui uni 3 raqamiga aylantirish uchun 0 yoki 00 qo'shgan. Masalan, 5 o'miga 500, 51 o'miga 510; shu tufayli indekslar yaxlit raqamlar izchilligida joylashadi. Bu tokchalarda kitoblarni va katalogda kartochkalarni joylashtirishni soddalashtirish maqsadida qilingan. O'nlik indekslar klassifikatsiyalash sistemasining oson egallanishini ta'minlaydi, ular mnemonik, kengayadigan, sistemadan

fond hajmi turlicha kutubxonalarda diferentsiialashgan holda foydalanish imkonini beradi. Aynan mana shular Universal O'nlik klassifikatsiyaning keng tarqalishiga olib keldi.

Formal, geografik va til bo'linmalarini standartlash shu yo'sinda amalga oshirilgan. Shuningdek, klassifikatsiyalash jadvallariga tuziladigan APKning ahamiyatini to'g'ri baholay bildi. XIX asrning 70-yillarida APK yaratish g'oyasi yangilik emasdi, biroq Universal o'nlik klassifikatsiyaning chiqishi bilan APK klassifikatsiya jadvallarining tarkibiy qismi bo'lib qoladi.

Universal o'nlik klassifikatsiya Dyui hayotlik chog'ida 12 marta nashr etildi. AQShda hozirgi kunda ham uning kengaytirilgan va to'ldirilgan nashlari chiqmoqda. 13-nashridan Dyui vafotidan keyin (1932) birinchi nashridan boshlab Universal o'nlik klassifikatsiyaga aniqlagichlarning mustaqil jadvallari kiritilgan.

Klassifikatsiyalash strukturasi yangidan-yangi o'zgartirishlar kiritish hozirgi kunda ham davom etmoqda. Klassifikatsiya mazmuniga ham o'zgartirishlar kiritilmoqda.

Universal o'nlik klassifikatsiya dunyosining ko'p mamlakatlarda qo'llanilmoqda. Biz uchun o'nlik klassifikatsiyaning asosiy ahamiyati shundaki, u "Universal o'nlik klassifikatsiya" (UO'K) ga asos qilib olingan.

Universal o'nlik klassifikatsiyaning tuzilishi XIX asr oxirida Bryusseldada tashkil qilingan xalqaro bibliografiya instituti (XBI) ning faoliyatiga bog'langan. Institut "Universal bibliografik repertual", ya'ni barcha mamlakatlarda, barcha tillarda nashr etilgan fanning barcha sohalaridagi adabiyotlarning bibliografik ko'rsatkichini tuzishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan edi. Bunday ishni amalga oshirish xalqaro miqyosda foydalanishga yaroqli bo'lgan fanning barcha sohalarini qamrab oladigan mufassal klassifikatsion sistemani yaratishni talab etdi.

XBI mutaxassislari ishlab chiqqan klassifikatsiyaga o'nlik klassifikatsiya asos qilib olindi, chunki o'nlik indekslash xalqaro yagona til bo'lib, bundan tashqari jadvallarni mufassallashtirish imkonini ham beradi. O'nlik klassifikatsiya jiddiy qayta ishlandi. 1927-yildan boshlab XBI, shuningdek, turli mamlakatlarda turli tillarda nashr etiladigan bu mustaqil ahamiyatga ega bo'lgan, qayta ishlangan klassifikatsiya nashrlari

(UO'K) "Universal o'nlik klassifikatsiya" nomini oldi. Universal o'nlik klassifikatsiyada u asosiy qatori saqlab qolingan, biroq birinchi va ikkinchi bosqich indekslarining ko'rinishi o'zgartirilgan uch va ikki belgili indekslardan nollar chiqarib tashlangan. Universal o'nlik klassifikatsiya indekslarini insoniyat bilimlari majmuini bir deb faraz qilib, o'nli kasb tarzida tushunish kerak. Indekslarni yaxshiroq idrok etish maqsadida har bir uch raqam keyingilaridan nuqta bilan ajratiladi.

Universal o'nlik klassifikatsiyaning zamonaviy nashrlarini asosiy qatori

0	Umumiy bo'lim
1	Falsafa
2	Din
3	Ijtimoiy fanlar
4	Bo'lim 1972-yilda XHF (hujjatlar barcha xalqaro federatsiya) qaroriga muvofiq bo'shatilgan va uning tarkibi 8-bo'limga o'tkazilgan
5	Matematika. Tabiiy fanlar
6	Amaliy fanlar
7	San'at. Sport
8	Tilshunoslik. Adabiyotshunoslik. Badiiy adabiyot
9	Tarix. Geografiya

Universal o'nlik klassifikatsiya anchagina mufassallashtirilgan, rubrikalarning ayrim nomlariga aniqlik kiritgan, biroq asosiy o'zgartirishlar klassifikatsiya strukturasi taaluqlidir. XBI aniqlagichlar umumiy va analitik ajratkichlarning butun bir sistemasini ishlab chiqqan. Jadvalda Universal o'nlik klassifikatsiyaning eng ko'p qo'llaniladigan tanitish belgilari bo'lgan umumiy aniqlagichlari ko'rsatilgan. Universal o'nlik klassifikatsiya tashkil topgan vaqtdayoq, ko'p aspektli klassifikatsiya harakatlarini kasb etdi va butun dunyoda klassifikatsiyalash nazariyasi va praktikasining rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Universal O'nlik klassifikatsiya dunyoning ko'p malakatlaridagi kutubxonalarda, bibliografik va axborot muassasalarida, nashriyotlarda

qo'llaniladi. XHF Universal o'nlik klassifikatsiyani fanning zamonaviy taraqqiyoti darajasiga yaqinlashtirish, shuningdek, uni izlovchilik sifatlarini oshirish maqsadida unga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritadi. XHF "4 Tilshunoslik" bo'limini "8 Adabiyotshunoslik. Badiiy adabiyot" bo'limiga o'tkazib uni bo'shatdi. Shu tufayli filologiya fanlarining kompleksini birlashtirishga erishildi, bo'shagan joy tabiatshunoslik va texnikaning yangi rivojlanayotgan sohalari uchun ajratib qo'yildi.

Universal o'nlik klassifikatsiya strukturasi

Universal o'nlik klassifikatsiya axborot manbalarni va hujjatlarni klassifikatsiya qilishda xalqaro klassifikatsiya hisoblanadi. Bu sistema fan va texnikaning barcha bo'limlarini aks ettirishda universal xalqaro sistemadir. Unga fan va texnika erishayotgan barcha yangiliklarni jadval strukturasiida jiddiy o'zgarishsiz doimo to'ldirib, kiritib boradi. Bo'limlarni o'zaro aloqasini aks ettirish ham boshqa klassifikatsiyaga qaraganda bir qator yutuqlarga ega. Bo'limlarni aks ettirish uchun faqatgina arab raqamlaridan foydalaniladi. Ular barcha xalqlar uchun tilidan, qanday alfavitdan foydalanishlaridan qat'iy nazar barcha uchun tushunarlidir. Bu Universal o'nlik klassifikatsiyani xalqaro, barcha xalqlar uchun foydalanish mumkin bo'lgan sistemaga aylantirdi.

Ilk Universal o'nlik klassifikatsiya jadvali 1905-yil Bryuselda fransuz tilida nashr etilgan. 1927–1933-yillarda 2-qayta nashri fransuz tilida. 3-xalqaro nashri nemis tilida norma va standartlar nashriyoti tomonidan 1934–1953-yillarda nashr etilgan. 4-xalqaro nashri ingliz tilida, 5-nashri fransuz tilida, 6-nashri yapon tilida, 7-nashri ispan tilida. 1958-yilda 8-nashri nemis tilida nashr etilgan.

Universal O'nlik klassifikatsiyaning rivojlantirish bilan XHF (Xalqaro Hujjatlar Federatsiyasi) shug'ullangan. 1950-yildan bugunga qadar XHF Fan va texnika tarkibini hisobga olgan holda Universal O'nlik klassifikatsiyaga o'zgartirishlar kiritib boradi. XHF tomonidan maxsus nashrlar chiqariladi. "DP-Notes" va "P-Notes" (Proekti predlojeniy) "Takliflar loyihasi" va "Takliflar". Bu nashlarda turli mamlakatlardan UO'K jadvaliga tashkilotlar tomonidan, olim va mutaxassislar tomonidan indekslarga kiritilishi mumkin bo'lgan o'zgartirishlar, to'ldirishlar haqidagi taklif muhohazalar chop etiladi.

Bu takliflar 6 oy ichida boshqa mutaxassislar, tashkilotlar tomonidan rad etilmasa, kuchga kiradi va XHFning maxsus "Extensions and Corrections to the UDC" (UO'K ga o'zgartirishlar va qo'shimchalar) nashrida chop etiladi. Yiliga ikkita soni chiqadi. 3 yillik seriya hisoblanadi. 6 ta son.

Biror bo'limiga qachon o'zgartirish kiritiladiq

Fan va texnika tartibining bugungi kundagi mazmun mohiyatini to'liq aks eta olmagan indekslardagina qayta ko'rib chiqiladi. UO'Kni muqobilashtirish maqsadida indekslar o'zgarishi, qayta ko'rilishi haqidagi takliflar to'liq annotatsiyalangan holda, qabul qilinadi.

Sobiq sovet tuzumining 1962-yil 11-may 445-Qaroriga muvofiq "Mamlakatda fan-texnika axborotlarini yaxshilash chora tadbirlari" qarorlaridan so'ng 1963-yildan ilmiy-texnika jurnallar, ilmiy-axborot tashkilotlarida, ilm-texnika kutubxonalarida barcha nashrlarni UO'K asosida klassifikatsiya qilina boshlandi. Bugungi kunda Universal o'nlik klassifikatsiya yagona Xalqaro universal sistemadir. 50 dan ortiq mamlakatlarda qo'llaniladi. Universal O'nlik klassifikatsiyaning rivojlantirishda Xalqaro Hujjatlar Federatsiyasi yetakchi tashkilot hisoblanadi. Universal o'nlik klassifikatsiyaning taraqqiy ettirish borasida bugungi kunda ham bir qator ishlar qilinmoqda. Bunda turli davlatlardan mutaxassislar qatnashadilar. Rossiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, AQSh, Yaponiya, Polsha kabi davlatlar, shuningdek, xalqaro tashkilotlar o'z hissalarini qo'shadilar.

Pol Otle (1868–1944)

UO'K ni faqat Yevropa emas, Lotin Amerika mamalakati, Afrika, Osiyo, Avstraliya ham qo'llagan. Uning targ'ibotida Xalqaro bibliografik institutining (XBI) ilmiy kotibi Pol Otle hissa qo'shgan.

UO'K anchagina muhasalashirilgan rubrikalarning ayrim nomlariga aniqlik kiritilgan, biroq asosiy o'zgartirishlar klassifikatsiya strukturasi taaluqlidir. XBI aniqla-

gichlar – umumiy va analitik ajratkichlarning butun bir sistemasini ishlab chiqqan. Jadvalda UO‘K ning eng ko‘p qo‘llaniladigan tanitish belgilari bo‘lgan umumiy aniqlagichlari ko‘rsatilgan.

“ + ” **Biriktirish belgisi** (Prisoedinenie)

Hujjatni mazmunini bitta indeks ochib berilmasa, hujjatda ikki yoki undan ortiq masala yoritilgan bo‘lsa, talaffuzda “va”

7+8	San‘at va adabiyot
622+669	Tog‘ ishi va metallurgiya
(7+8)	Shimoliy va Janubiy Amerika

“ / ” **Tarqalish belgisi** (Rasprosrание)

Hujjatning mazmuni o‘nlik qatorida ketma-ketlikda joylashgan bo‘lsa, bir nechta izchil joylashuvchi alohida tushunchalarni qamrab oluvchi yangi tushuncha indeksini hosil qilishi kerak.

615/618	Kasalliklar, ularning oldini olish, davolash
592/599	Sistematik zoologiya

“ : ” **Munosobat belgisi.** Talaffuz munosabatida Dastlabki tushunchalar o‘rtasidagi aloqani aks ettiruvchi yangi tushuncha indeksini yaratish lozim.

61:34	Sud meditsinasi
016	Tarmoq bibliografiyasi
016:677	To‘qimachilik sanoati bibliografiyasi
31	Statistika
31:63	Qozog‘iston statistikasi

Forma aniqlagichlari

(031) Ensiklopediya

622 (031) Tog‘ ishlari bo‘yicha ensiklopediya

Umumiy aniqlagichlar qavsda yoziladi.

Aniqlagichlar yordamida turli xil hujjatlarni, adabiy yoki grafik materiallarini, vaqtli va davomli nashrlarni guruhlash mumkin.

Masalan:

512 (075)	Ingliz tilidan o‘quv qo‘llanma
52 (091)	Institut astronomiyasi

53 (063)	Fizikadan s'ezd materiallari
54 (054)	Ximiyadan jurnal maqolalari
54 (05)	Ximiya jumali

“ = ” Tenglik til aniqlagichi belgisi Talaffuzi tenglik

= 20	Ingliz tili
= 30	Nemis tili
58	Botanika
58=20	Ingliz tilida botanika
58 (031)	Botanikadan spravochnik
58(031)=20	Ingliz tilida botanika spravochnigi
=00	Bir necha tillarda belgisini anglatadi
53 (031)=00=20=30	Fizikadan spravochnik ingliz va nemis tillarida
=82	Rus tilidagi materiallar
=089.2	Esperanto

(0) Forma shakl aniqlagichi belgisi

(03)	Ensiklopediyalar
(04)	Broshyura, disk
(05)	Jurnal, gazeta, kalendar
(07)	Matematika dlya prepodavaniya uchebno'x posobiy
(084)	Grafik va tasviriy san'at materiallari

Qavs joy aniqlagichi () (geografik)

(100)	Dunyo
(4/9)	Dunyo mamlakatlari
(4)	Yevropa
(5)	Osiyo
(6)	Afrika
(9)	Avstraliya, Okeaniya
621.311(410)	Buyuk Britaniya elektrostantsiyalari
382(44:100)	Frantsiya va boshqa mamlakatlarning savdo aloqalari

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Universal o'nlik klassifikatsiya jadvalining yaratilish tarixi.

2. *M.Dyui faoliyati.*
3. *Universal o'nluk klassifikatsiya strukturasi.*
4. *Universal o'nluk klassifikatsiya rivojlanishida Xalqaro Hujjatlar Federatsiyasining tutgan o'rni.*

Kutubxona-bibliografik klassifikatsiya nashrlari. O'zbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi

Universal O'nluk klassifikatsiya Sobiq Ittifoq mafkurasiga, ayniqsa, ijtimoiy – gumanitar adabiyotlarni tavsiflashda to'la javob bermasligi nuqtai nazaridan yangi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasini yaratishga kirishildi. “Kutubxona-bibliografik klassifikatsiya” (KBK) jadvali tayyorlandi va quyidagi nashrlarda chop etildi:

1. 1960–1968-yillarda KBK jadvalining ilmiy kutubxonalar uchun mo'ljallangan birinchi to'liq nashri 25 ta (30 ta kitobdan iborat) bosildi.

2. 1970–1972-yillarda ilmiy kutubxonalar uchun qisqartirilgan varianti 5 ta chiqishda (7 ta kitobdan iborat) nashr etildi.

3. 1978-yilda ommaviy kutubxonalar uchun bir jildlik nashri bosmadan chiqdi. Ikkinchi nashri 1984-yilda nashr etildi.

1988-yil Toshkentda “O'zbekiston” nashriyotidan shu nashrni o'zbek tilidagisi chop etildi. 1978-yilda Bolalar kutubxonalari uchun yangi nashri bosildi. Shu kitob 1986-yilda o'zgartirilgan va to'ldirilgan holda ikkinchi qayta nashr etildi. 1980–1984-yillarda viloyat kutubxonalari uchun mo'ljallangan to'rtta kitob nashrdan chiqdi.

2004-yil “O'zbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi”si yaratildi. Barcha universal klassifikatsiyalar singari “O'zbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi”si ham ilm-fan rivojlanishining muayyan darajasini aks ettiribgina qolmay, shu bilan birga barcha bo'limlarda respublikamizning milliy xususiyati, mafkura, siyosat, iqtisod va fanlarni rivojlanishidagi jahon tajribalari hamda yutuqlari hisobga olinib tuzilgan. U 2004-yil “O'zbekiston” nashriyoti tomonidan p.f.n., prof. Ergash Yo'ldoshev muharrirligi ostida bir guruh kutubxonashunos olimlar tomonidan nashr etilgan.

Mazkur jadvalni tayyorlashda tuzuvchilar rus tilida 1997-yilda Moskvada chop etilgan “Библиотечно-библиографическая классификация: рабочие таблицы для массовых библиотек” jadvaliga asoslanib, undagi ayrim xususiyatlarni saqlab qolishga harakat qilganlar. Masalan, asosiy yirik bo‘limlarning qatorlari, ularning to‘ldirilishi, bo‘limlarning nomlari, ularning ketma-ketligi saqlangan holda asosiy bo‘linishlarning mazmuni nafaqat o‘zgargan, balki ko‘p bo‘limlar, jumladan ijtimoiy siyosiy bo‘limlar butunlay yangidan tuzilgan. Yangi nashrda namunaviy bo‘linishlar jadvallari kengaytirilgan, hududiy, namunaviy bo‘linishlar jadvallari, kutubxonachilar uchun tuzilgan uslubiy ko‘rsatmalar esa yangidan ishlanib, tarix, siyosat, iqtisod va boshqa ayrim bo‘limlar butunlay o‘zgartirildi.

Eng avvalo, jadvalda respublikamizning milliy xususiyatlari, milliy mafkura o‘z aksini topgan.

“O‘zbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi” ning falsafiy-metodologik prinsiplari obyektivlik va taraqqiyot, ilm fan va voqelik hodisalariga asoslangan. Bu prinsiplar materiya turlari va uning harakat shakllari klassifikatsiyasiga muvofiq ilm-fanning subordinatsiyasida qo‘yidan yuqoriga, oddiydan murakkabga o‘tishda o‘z ifodasini topgan. KBK oraliq ko‘chuvchi fanlarni, obyektiv muayyan strukturali darajada o‘rganadigan, fanlarni ilm-fan diffensiyasi va integratsiyasining tobora kuchayib borayotgan jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Hozirgi davr uchun xos bo‘lgan ijtimoiy muammolar va qonuniyatlar: jahonda turli sotsial tuzumga mansub davlatlarning tinch-totuv yashashi, tabiat va inson muammosi, jahon raketa-yadro urushining oldini olish uchun kurash va boshqa masalalar KBKda o‘z ifodasini topdi.

Unda fondlar tizimigina emas, balki fanlar o‘rganayotgan obyektlar tizimi, ilmiy tushunchalar, muammolar, fanlarga emas, balki ijtimoiy tuzum dalillari, voqealari va muammolari, amaliy faoliyat sohalari, san‘at turlari mavjud. Jadvalda matbuot asarlarining vazifasi, ularning turi va nashr shakllari aks ettirilgan.

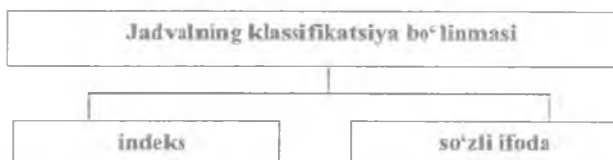
Ko‘pgina belgilar: o‘rganish obyekti, tadqiqot usuli, bilish maqsadi, obyektning xossalari, jarayonlari, munosabatlari, hududi, tarixiy davri va va xokazolar jadvallarning bo‘lim va kichik bo‘limchalarga bo‘linishi uchun asos qilib olingan. Bo‘linishning yanada chuqurroq bosqichlarida ba‘zan nomlarning alfaviti va shu kabilar bo‘yicha tushunchalarning joylashuvi qo‘llaniladi. Shu bilan birga KBKda o‘sha bir tushunchalarning

joylashuvini belgilar asosida ta'riflash imkoniyati ko'zda tutilgan bo'lib, bu esa matbuot asarlarining mazmunini yanada chuqurroq aks ettirish imkoniyatini beradi.

Ushbu jadval ommaviy kutubxonalarning fondlarini, sistemali katalog va kartotekalarni tashkil qilish, shuningdek, nashriyotlarda foydalanish uchun mo'ljallangan bo'lib, uning asosiy vazifasi – hujjatlarning mazmunini ochib berishdan va ularni bilimning qaysi sohasiga oidligini aniqlash va shu tariqa kitobxonning kutubxona fondlaridan foydalanishini mumkin qadar yengillashtirishdan iborat. Jadvalning asosiy qatorlari fan tarmoqlari bo'yicha birlashishi, bo'limlarning mantiqiy tuzilishi har bir bo'limning boshqa bo'limlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Barcha kutubxonachilik jadvallari kabi O'zbR KBKsi ham asosiy jadvallar va yordamchi jadvallar apparatidan iborat.

Asosiy jadvallarda barcha bilimlar tartibli tarzda, o'zaro bog'liq ravishda tuziladi. Asosiy jadvalning har bir bo'limi bilim sohasini yoki shu sohaga tegishli masalalardan birini aks ettiradi va u ma'lum shartli belgilar – indekslar bilan ifodalanadi. Bo'limning nomi (so'zli ifodasi) va uning shartli belgisi klassifikatsiyali bo'linma deb ataladi.

Demak, klassifikatsiya bo'linmasini quyidagi sxemada aks ettirish mumkin:

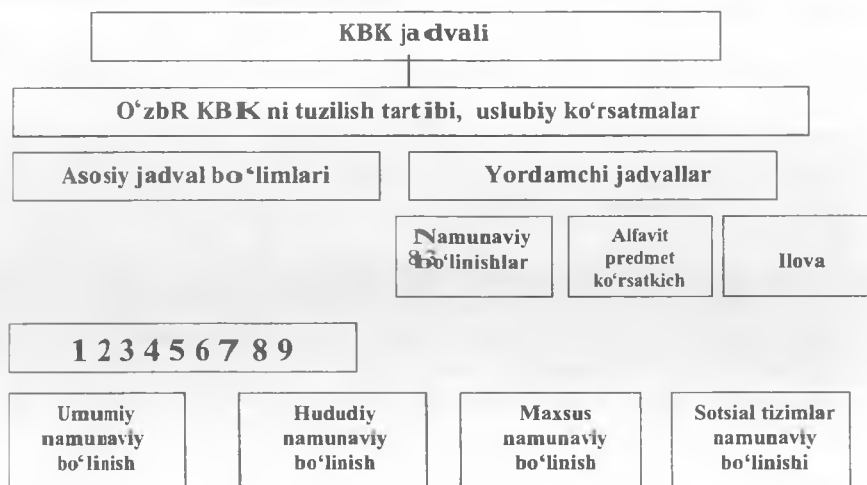

KBK jadvalining indeksleri raqamli yoki raqamlar va harflar birikmasidan iborat shartli belgilardir. Masalan:

63.3 (50'zb) L 6	<i>Tarixiy muzeylar. Tarixiy yodgorliklar, ularni himoya qilish.</i>
63.3	Tarix (Bu bo'lim butun dunyo yoki bir necha mamlakatning tarixiga oid adabiyotlarni to'plash uchun mo'ljallangan).
(50'zb)	O'zbekiston hududiy bo'linishi
L 6	Tabiat, tarix va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish masalalari. Muzeylar. Ko'rgazmalar. Arxivlar. (umumiy nanamunaviy bo'linish)

Bu misolda asosiy bo'lim 63.3 bilan birgalikda (5 O'zb) raqam va harfli na'munaviy bo'linish ishlatilgan. Demak, 63.3 (5 O'zb) L 6 indeks bilan bo'limning so'zli ifodasi (tarix) birgalikda – klassifikatsiyali bo'linmani tashkil qiladi.

Sistemali katalogda muvofiq tarzda bo'limlar, bo'linmalar va bo'limchalar hosil qilinadi. Bo'linmalarining mazmunini tushuntirib beradigan matn keltiriladi. Yuqorida ko'rsatilgan **63.3 Tarix** bo'limining tushuntirishida "Bu bo'lim butun dunyo yoki bir necha mamlakatning tarixiga oid adabiyotlarni to'plash uchun mo'ljallangan" degan matn berilgan. Jadvalning asosiy qatorlari fan tarmoqlarining o'zaro birlashishi, hamda bo'limlarning boshqa bo'limlar bilan bog'liqligi ahamiyatli ekanligini ko'rsatadi.

KBK jadvallarining asosiy qatori arab raqamlari bilan belgilangan va quyidagicha joylashgan:

1	Umumilmiy va sohalararo bilimlar
2	Tabiiy fanlar
3	Texnika. Texnika fanlari
4	Qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi
5	Sog'liqni saqlash. Meditsina fanlari
6/8	Ijtimoiy va gumanitar fanlar
9	Universal mazmunli adabiyotlar

Kutubxonashunoslik va bibliografiyashunoslik nazaryasida va ish tajribasida hujjatlarning klassifikatsiyasi tushunchasi deb aynan sistemali (fan sohalari bo'yicha) klassifikaatsiyasiga aytiladi.

Sistemali klassifikatsiyaning asosiy hususiyatlari shundan iboratki, bunda barcha bilimlar majmuasi fan sohalarining bo'linishiga qarab, alohida bo'limlarni hosil qiladi. Bo'lim ichida yana kichik bo'linmalar va bo'limchalar tashkil qilinadi, bu bo'limlarning har birida muayyan sohaga tegishli masalalardan biriga doir kitoblar jamlanadi. Bo'linmalar ichida yanada kichik bo'limchalar hosil qilinadi.

Klassifikatsiyali bo'linmalarga yo'naltirgichlar berilgan, ayrim holatlarda "qaralsin" yoki "shuningdek qaralsin" degan qisqacha yozuv shaklida ham yo'naltirgichlar uchraydi, undan keyin indeks va bir-biriga yaqin mavzu bo'limining nomi ko'rsatiladi.

"Qaralsin" yo'naltirgichi kerakli tushunchani bu bo'linmada emas, balki boshqa yo'naltirilgan bo'linmadan qaralishi kerakligini ko'rsatadi. Masalan:

65.9 (5 O'zb) 26 Moliya. Pul muomalasi. Kredit.

Moliya huquqi 67.400 (5 O'zb) 2 dan qaralsin.

58 Медицинанинг амалий соҳалари.

Sud psixiatriyasi 56.14 dan qaralsin.

Sport meditsinasi 75.0 dan qaralsin.

"Shuningdek qaralsin" yo'naltirgich esa bir tushunchani boshqa bo'limlar, rubrikalar bilan bog'lanishini ko'rsatadi. Masalan:

66.34 (5 O'zb) O'zbekiston mustaqilligi sharoitida siyosiy ahvol.

Shuningdek qaralsin 63.3 (5 O'z36) 641 O'zbekistonni mustaqil davlatga aylantirish uchun yo'l tutishi.

Demografiya 60.7 dan qaralsin.

Ekologiya 28.081 dan qaralsin.

Sotsial ekologiya 60.55 dan qaralsin.

Klassifikatsion bo'linma yo'naltirgichlar bilan bir qatorda muayyan bo'linma mazmuniga qanday masalalar kiritilishi uslubiy ko'rsatmalar bilan ham to'ldiriladi. Bunda bo'linmaning nomi va indeksi quyuq qora shriftida ajratib ko'rsatiladi, yo'naltirgichlar esa to'rtburchak belgi bilan ko'rsatiladi.

Jadvallarning har bir bo'linmasiga alohida boshqalardan farq qiluvchi indeks beriladi. Hujjatlarni sistemalashtirish va sistemali kataloglarni

tashkil qilish ishida indekslar muhim rol o'ynaydi. Kitoblar ana shu indekslarga qarab kitob tokchalariga, kartochkalar esa – katalog qutilariga qo'yiladi.

Asosiy bo'limda 1 dan 9 gacha raqamlar ichida yirik bilim sohalari joylashgan. Birinchi bo'lim **"1. Umumilmiy va sohalararo bilimlar"**ga ajratilgan, qolgan barcha bilimlar majmui umumlashtirilgan sinflarga bo'lingan. Bu sinflar quyidagilarga birlashtiriladi:

"2. Tabiiy fanlar" izchilligi o'rganilayotgan anorganik, so'ngra organik fanlar materiya harakatining ayrim shakllari shu fanlarning klassifikatsiyasiga mosdir. Bu izchillik kutubxonashunoslik jadvalarida ham tabiiy fanlarning ketma-ketligi materiya harakat formasiga munosib ravishda oldin jonsiz tabiat, so'ngra jonli tabiat fanlari joylashgan. Tabiiy fanlarning asosiy bo'linishlari quyidagicha.

- 20 Umuman tabiiy fanlar
- 22 Fizika-matematika fanlari
- 24 Ximiya fanlari
- 26 Yer haqidagi fanlar
- 28 Biologiya fanlari

"3. Texnika. Texnika fanlari" amaliy bilim tarmoqlari o'rtasida yetakchi bo'lgan, insonni jonsiz tabiatga ta'sir etuvchi bilim sifatida amaliy fanlar boshida o'z o'rini topadi. Texnika fanlarining asosiy bo'linishlari quyidagicha:

- 30 Umuman texnika va texnika fanlari
- 31 Energetika
- 32 Radioelektronika
- 33 Konchilik ishi
- 34 Metallar texnologiyasi. Mashinasozlik. Uskunasoziq
- 35 Ximiyaviy texnologiya. Ximiyaviy ishlab chiqarishlar
- 36 Oziq – ovqat ishlab chiqarish
- 37 Yog'och texnologiyasi. Yengil sanoat ishlab chiqarishi. Fotokino-texnika. Poligrafiya ishlab chiqarishi.
- 38 Qurilish
- 39 Transport

Shuningdek, bu bo'limda maxsus namunaviy bo'linishlar ham mavjud
Texnologik kichik bo'limlarda materiallarni detallashtirish uchun maxsus na'munaviy bo'linishlar:

- 1 Nazariy asboblar. Tadqiqotlar
- 2 Maxsulotni loyihalash
- 3 Xomashyo materiallari. Materialshunoslik
- 4 Korxonalar
- 5 Asbob-uskunalar
- 5- 05 Asbob uskunalarni avtomatlashtirish
- 6 Ishlab chiqarish jarayonining tashkil etilishi
- 7 Texnik nazorat
- 9 Maxsulot. Tovarshunoslik

Mashinalar, apparatlar, asbob-uskunalar, inshootlar va boshqa qurilmalar to'g'risidagi materiallar detallashtirish uchun maxsus namunaviy bo'linishlar:

- 01 Nazariya. Tadqiqot
- 02 Loyihalash
- 03 Materiallar
- 04 Detallar, tarmoqlar, sistemalar
- 05 Avtomatlashtirish
- 06 Ishlab chiqarish texnologiyasi. Qurilish texnologiyasi
- 07 Sinab ko'rish
- 08 Montaj, ishlatish, ta'mirlash
- 09 Rekonstruksiyalash va modernizatsiyalash

“4. Qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi” jonli tabiat qonunlarini qo'llaydigan, o'simlik va hayvonot olamini yoritadigan bilim sohasidir. Uning asosiy bo'linishlari quyidagicha:

- 40 Qishloq xo'jaligining tabiiy-ilmiy va texnikaviy asoslari
- 41/42 O'simlikshunoslik
- 43 O'rmon xo'jaligi
- 44 O'simlikni himoya qilish
- 45/46 Chorvachilik
- 47 Ovchilik xo'jaligi. Baliqchilik xo'jaligi
- 48 Veterinariya

“5. Sog'liqni saqlash. Meditsina fanlari” bo'limining asosiy bo'linishlari quyidagicha:

- 51 Sog'liqni saqlashning tashkil etilishi. Gigiena. Epidemiologiya

52 Umumiy patologiya. Meditsina virusologiyasi, mikrobiologiyasi va parazitologiyasi. Farnakologiya

53/57 Klinik meditsina

58 Meditsinaning amaliy tarmoqlari

“6/8. Ijtimoiy-gumanitar fanlar” bo‘limi kata bo‘limlardan biri bo‘lib, bu bo‘limning asosiy bo‘linishlari quyidagicha:

60 Umuman ijtimoiy fanlar

60.5 Sotsiologiya

60.6 Statistika

60.7 Demografiya

63 Tarix

65 Iqtisod. Iqtisodiy fanlar

66 Siyosat. Siyosiy fanlar

67 Davlat va huquq. Yuridik fanlar

70/79 Madaniyat. Fan. Maorif

80/84 Filologiya fanlari. Badiiy adabiyot

85 San’at

86 Din

87 Falsafa

88 Psixologiya

Ushbu bo‘limda, shuningdek, ayrim bo‘limlarga taalluqli maxsus namunaviy bo‘linishlar ham mavjud.

“9. Universal mazmundagi adabiyotlar” bo‘limining asosiy bo‘linishlari quyidagicha.

91 Bibliografik qo‘llanmalar

92 Ma’lumotnoma nashrlar

93 Seriyalar. To‘plamlar

95 Serial nashrlar

Namunaviy bo‘linishlar⁹

Namunaviy bo‘linish yordamchi jadvallarning bir bo‘limi bo‘lib, namunaviy bo‘linishlar o‘z navbatida Umumiy namunaviy bo‘linishga (UNB); Xududiy namunaviy bo‘linishga (XNB); Maxsus namunaviy bo‘linishga (MNB); Sotsial tizimlar namunaviy bo‘linishiga (STNB) ajratiladi.

⁹ O‘zbekiston Respublikasining Kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi: Ommaviy kutubxonalar uchun jadval. Toshket: Istiqol, 2003. 8– 16-betlar.

Umumiy namunaviy bo‘linishlarning jadvali tematik fan tarixi; ilmiy va madaniy aloqalar va formal-bibliografik qo‘llanmalar, ma’ulmot nashrlari; to‘plamlar va hokazo bo‘linishlariga ega. UNB kiril alfavitining kichik harflari bilan belgilanadi. U asosiy takrorlanadigan bir xil tushunchalarni: nashrning shakli, turi, kimlar uchun mo‘ljallangani va shu kabi ikkinchi darajali belgilarni aks ettirishda qo‘llaniladi. Masalan:

“v” fanning falsafasi va uslubiyotlari (metodologiyasi) – har bir sohada fanning falsafasi va uslublari uchun qo‘llaniladi.

Namunaviy bo‘linishning mazmuni bilan asosiy bo‘lim tushunchasi bir xil bo‘lgan holda umumiy namunaviy bo‘linish qo‘llanilmaydi.

Masalan: “88v – *Psixologiya falsafasi*” tushunchada, „v - fanning falsafasi“ namunaviy bo‘linish shu 87 falsafa bo‘limida qo‘llanishi mazmunan to‘g‘ri kelmaydi.

“v 6” Izlanishning umummilliy usullari

Masalan: 60.7 (5 O‘zb) v 6 “*O‘zbekiston aholisini harakat shakllarini statistik usullar bilan izlanishi*” tushunchasi quyidagi indeks bilan ifodalana-
nadi: 60.7 – *Демография*

(5 O‘zb) – *O‘zbekistonning ma‘muriy bo‘linishi*

“v 6” – *Izlanishning umummilliy usullari (UNB)*

“g” fanning tarixi. Fan arboblari.

Bu UNB ilmiy kashfiyotlar va ixtirolar tarixiga doir adabiyotlarini yoritish uchun har bir sohada qo‘llaniladi.

22.6 g Astronomiya tarixi

Lekin, ma’lum mavzu uchun asosiy bo‘limda mustaqil indeks mavjud bo‘lsa, unda namunaviy bo‘linish qo‘llanilmaydi. Masalan:

74.03 Xalq maorifining tarixi indeksiga ham “g” – fanning tarixi tushunchasi qo‘shilmaydi.

“g” UNB biror bo‘limda ilm-fan arboblari to‘g‘risidagi adabiyotni ajratib ko‘rsatishda keng qo‘llaniladi. Qaysi sohaga tegishli bo‘lsa, shu bo‘limning o‘zida ko‘zga ko‘ringan arbobning familiyasi asosiy indeks bilan birga “g” ishorasi yoziladi. Masalan:

5g (5 O‘zb) *Ibn Sino*

“5”Meditsina bu erda asosiy bo‘lim indeksi “g” fan arbobi (UNB)

(5 O‘zb) Markaziy Osiyo hududiy namunaviy bo‘linishi.

Boshqa misol: 22. 14 g (5 O'zb) Al – Xorazmiy

“ya 7” – darslik, qo'llanma

“ya 7” UNB lar ichida kengroq ishlatiladi. Masalan:

Kutubxona kataloglari darsligi 78.37 ya73 indeksini oladi. Bu erda:

78.37 – *Kutubxona kataloglari*

ya 73 – Oliy o'quv yurtlari uchun darslik ekanini bildiradi.

Hududiy namunaviy bo'linishlar indekslanadigan mavzuning hududiy chegarasini aniqlash uchun qo'llaniladi. Hududiy namunaviy bo'linishning shartli belgisi sifatida kichik qavslar ichiga olingan 0 dan 9 gacha raqamlar hamda kiril alfavitining harflari qabul qilingan.

HNB jadvallarda er yuzi hududi va akvatoriyasiga mansub bo'lgan barcha joylar ko'rsatiladi. HNB jadvallarning deyarli barcha asosiy bo'linishlari fizik-geografik belgi bo'yicha ajratilgan: butun dunyo (Er sharini, unda mavjud hamma narsalar bilan Erni anglatadi), dunyo qit'alari (quruqlik), Dunyo okeani, Dunyo qit'alari an'anaviy izchillikda – Evropa, Osiyo, Afrika, Amerika, Okeaniya bilan Avstraliya tarzida joylashtirilgan. HNB dunyoning hozirgi siyosiy xaritasini aks ettirishadi. Kattgaligi va ijtimoiy tuzumidan qat'iy nazar, hamma mamlakatlar nomlariga qarab dunyo qit'alari doirasida o'z nomlari alfaviti va hududiy bo'linishlari mamalakatlar doirasida o'z nomlarining alfaviti bo'yicha joylashgan.

(4) *Evropa*

(4 Avs) *Avstraliya*

(4 Alb) *Albaniya*

Ma'lumki, o'zbek xalqining avlod-ajdodlarini o'tmishi bilan bog'liq bo'lgan tarixiy davri Markaziy Osiyo tarkibida o'rganildi. Jadvallarda Osiyoning shartli belgisi (5) raqami bilan ko'rsatilsa, unga mamlakatlarni boshlang'ich harflarini ko'rsatish yo'li bilan kerakli indeks hosil qilinadi. Masalan: (5 Irq) *Iroq*, (5 Ern) *Eron*, (5 Qoz) *Qozog'iston* va h.k. shu qoidadan kelib chiqib O'zbekistonning hududiy belgisi (5 O'zb) deb yoziladi.

Maxsus namunaviy bo'linishlar jadvalning ayrim bo'limlari uchun mo'ljallangan. MNB lar bilim sohasini detallashtirish uchun ishlatiladi. Shartli belgisi defis – raqam bilan birga ishlatiladi. Bu namunaviy bo'linish jadvalning mo'ljallangan bo'limidagina qo'llaniladi, ammo boshqa bo'limlarda o'z ahamiyatini yo'qotadi.

Bu namunaviy bo'linish jadvalning mo'ljallangan bo'limidagina qo'llanilishi mumkin, ammo boshqa bo'limlarda o'z ahamiyatini yo'qotadi. Masalan, O'simlikshunoslik bo'limida qo'llaniladigan -2 qishloq xo'jalik o'simliklarining turlari yoki gruppalarining biologiyasi. Boshqa bo'limda, aytaylik, **46. Maxsus chorvachilik** bo'limida -2 qishloq xo'jalik bo'limidagi mazmunini yo'qotadi va butunlay boshqacha nomlanib,

-2 Qishloq xo'jalik, chorvachilikning turlari yoki grunrlarining biologiyasi degan ma'noni anglatadi.

Indekslandigan asarning mazmunini yoritishda bir nechta namunaviy bo'linishlardan foydalanish zarur bo'lsa, ular quyidagi ketma-ketlik bilan belgilanadi: avvallo asosiy indeks, undan keyin maxsus namunaviy bo'linish, undan keyin hududiy namunaviy bo'linish qo'shiladi.

Masalan:

47.2 -4	<i>Baliqlarni boqish va saqlash tushunchasida</i>
47.2	<i>Baliqchilik</i>
- 4	<i>Boqish va saqlash</i> (MNB)

47.2 -4 (50'zb)	<i>O'zbekistonda baliqlarni hovuz sharoitida boqish va saqlash</i>
47.2	<i>Baliqchilik</i>
- 4	<i>Boqish va saqlash</i> (MNB)
(50'zb)	<i>O'zbekiston</i> (HNB)

Maxsus namunaviy bo'linishlar asosiy jadvallarning faqat bir nechta bo'limlari uchun ishlangan va faqat shu bo'lim mazmunini yanada xususiy tushunchalar jihatidan kengaytirib ko'rsatish uchun qo'llanadi. MNB jadvalning quyidagi bo'limlari uchun ishlangan:

3. Texnika bo'limida 2 xil;

42 Maxsus o'simlikshunoslik;

46 Maxsus chorvachilik;

63 Tarix;

65. 2/4 Maxsus va sohali iqqisod;

81 Tilshunoslik;

84 Badiiy adabiyot kabi bolimlarda maxsus namunaviy bo'linishlar mavjud.

Sotsial tizimlarning namunaviy bo‘linishi sotsial tizimlarning belgisiga qarab hujjatlarni belgilash uchun mo‘ljallangan. STNB ning shartli belgisi arab raqamlari oldiga apostrof qo‘yilganidir.

Indekslash

KBK indekslashi kutubxona fondlarini muntazam ravishda joy- joyiga qo‘yish uchun sistemali katalog va kartotekalar tashkil qilish hamda ularga alfavit-predmet ko‘rsatkichlar tuzish uchun qo‘llaniladi. KBK da indekslash uchun raqamli harfli belgilar qo‘llanadi. Arab raqamlaridan tashqari nuqta, qo‘shnuqta, defis, kichik qavs, egri chiziq ishlatiladi. Umumiy va hududiy namunaviy bo‘linishli jadvallarda kiril alfavitining kichik va bosh harflari qo‘llaniladi. Indekslash tizimida har bir belgi o‘z o‘rniga, vazifasiga va o‘zining ma‘nosiga ega.

Hujjatlarni sistemalashga qo‘yiladigan talab va qoidalar:
Sistemalashdagi asosiy talablar:

1. Hujjatning asosiy mazmunini aniqlash. Bunda indekslanadigan mavzuning asosiy, xususiy mazmunini aniqlab, jadvalning qaysi bo‘limiga ajratishni bilganimizdan so‘ng, unga asosiy bo‘limning indeksini qo‘yamiz. Mavjud resursning janri, shakli yoki qaysi kitobxonga mo‘ljallanganligi keyinchalik hisobga olinadi. Masalan, “Kutubxonachilik ishi tarixi” kimga mo‘ljallanganidan qat’iy nazar, birinchi navbatda, asosiy mazmuni bo‘yicha kutubxonachilik 78.33 bo‘limida yoritiladi. Keyinchalik bu kitob darslik ekanligini umumiy namunaviy bo‘linishdan foydalanib “ya73” oliy o‘quv yurtlari uchun darslik ekanligi ko‘rsatiladi, boshqacha qilib aytganda nashrning yo‘nalishi, kim uchun mo‘ljallanganligi belgilab qo‘yiladi. Bunda mazkur kitobning indeksi quyidagicha ifodalanadi:
78.33 ya73

2. Hujjatning mazmuni boshqa bo‘limlar bilan chegaralanishiga qarab indekslash. Agar hujjat bir necha sohalarga taalluqli bo‘lsa, uning bitta asosiy bo‘limini aniqlab, boshqa bo‘limlar bilan chegarasini ajratib olish kerak bo‘ladi, chunki ana shunda ortiqcha takroriy aks ettirishga yo‘l qo‘yilmaydi. Bitta tushuncha boshqa sohada qo‘llaniladigan bo‘lsa, o‘sha qo‘llaniladigan bo‘limning indeksi asosiy bo‘lib xizmat qiladi yoki indekslanadigan mavzuning, predmetining aspektiga qarab (qaysi tarmoqda aks ettirilishiga) indeks tanlash ko‘zda tutilgan.

Masalan, o'lkashunoslikka, geografiyaga doir adabiyotlar 26.89 indeksida shu jumladan, "O'zbekiston bo'ylab yo'l ko'rsatgich" kitob 26.89 (5 O'zb)+75.81 (5 O'zb) indeksini olsa, "O'zbekiston iqtisodiy geografiyasi" kitobini asosiy indeks "65.049 (5 O'zb) "Bo'limida yoritiladi, ammo qo'shimcha ravishda 26.89 o'lkashunoslik bo'limida ko'rsatilmaydi, chunki bu kitobni asosiy mazmuni iqtisod sohasiga bag'ishlangan. Lekin "Mamalakatlar va xalqlar" kitobida Afrika o'lkasini va tarixini o'rganadigan ma'lumotlar mavjud bo'lganligi uchun, uning indeksi ikkita bo'limda: 26.89(6)+ 63.5(6) yoritiladi.

Adabiyotni hududiy jihatdan ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'lgan har bir bo'limda o'z o'lkasi (viloyat, shahar, tuman, qishloq) to'g'risidagi adabiyot uchun bo'limga ajratiladi. Shu narsani eslatib o'tish kerakki, o'lkashunoslik adabiyoti maxsus ajratilgan rubrikalardangina emas, balki tarmoq bo'limining tegishli kichik bo'limlarida ham yig'iladi. Masalan, Farg'ona haqida o'lkashunoslik adabiyoti 26.3 (5 O'zb-2 Far) indeksi ostida yig'iladi.

Kitoblar bilan bir qatorda maqolalar, qo'lyozma materiallari, fotosuratlar va shu kabilar aks ettirilgan o'lkashunoslik kartotekasi hamda sistemali katalogning maxsus bo'limchalarida maxsus umumiy xarakterdagi o'lkashunoslikka oid adabiyotnigina "Toshkent viloyatining qishloq xo'jaligi" va boshqa rubrikalar yig'ish mumkin, bunday hollarda sistemali katalogning o'lkashunoslik bo'limchalaridan o'lkashunoslik kartotekalarga albatta havola beriladi.

Oraliq xarakteriga ega bo'lgan fanlar talab ehtiyojlari sababli vujudga kelgan sohalarga qaraydi: chunonchi, astrofizika astranomiya, biofizika biologiyaga, ximiyaviy texnologiya texnika fanlari bo'limiga qaraydi. Ko'p tomlik kitoblar umumiy mazmuniga qarab sistemalashtiriladi, xarakterli sarlavhalarga ega va ular uchun qo'shimcha tavsiflar tuzilgan ayrim tomlar esa o'z mazmuniga muvofiq takroriy aks ettiriladi.

Olimlar, yozuvchilar, rassomlar, davlat va jamoat arboblari va shu kabilar hayoti hamda faoliyatiga oid adabiyot klassifikatsiyaning tegishli tarmoq bo'limlariga qaraydi. Faoliyati ilm-fanning ko'pgina sohalari bilan bog'liq bo'lgan ensiklopedist olimlar, masalan: Ibn Sino, Umar Hayyom, Al-Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy va boshqalar haqidagi adabiyot 72.3 (5 O'zb) bo'limida yoritiladi.

Jumladan, Mahmud Koshg'ariy – tilshunos “Devonu lug‘atit turk” asarini turkiy qavmlar etnografiyasi, tarixi, geografiyasi, etnogenezisini o‘rganishdagi tarixiy ahamiyati **63.3(5 O‘zb) 454** bo‘limida qo‘shimcha ravishda ko‘rsatiladi. Shu bilan birga ayrim fan sohalarining tarixiga doir kitoblar shu sohaning o‘z indeksini oladi va “g” fan tarixi (UNB) bilan yoziladi. Shuningdek, ximiya fanining tarixi 24 g, “Mendeleyevning davriy sistemasi” 24 g Mendeleyev indeksini oladi.

Abu Ali ibn Sinoning “Tib qonunlari” asari 5 g Ibn Sino indeksini oladi. Lekin Abu Ali Ibn Sinoning “Kitob ash-shifo” falsafiy entsiklopediyasida falsafa, logika va boshqa aniq fanlarga doir masalalar yoritilganligi uchun bu asarning to‘la indeksi 72.3 (5 O‘zb) +87.3 (5 O‘zb) g Ibn Sino.

Ko‘p qirrali olimlarning ilm-fanning faqat bir sohasidagi faoliyatiga oid kitoblari klassifikatsiyasining tegishli bo‘limchalarida aks ettiriladi. Chunonchi Alisher Navoiy she‘riyati to‘g‘risidagi tadqiqot adabiyot-shunoslikning kichik bo‘limiga kiritilishi lozim. Mabodo shaxs faoliyatining turli sohalarda o‘zini namoyon etgan bo‘lsa, u vaqtda uning haqidagi adabiyot uchun asosiy o‘rin ushbu shaxs asosan bog‘liq bo‘lgan yoki u eng ko‘p mashhur bo‘lib kelgan faoliyat turi ko‘rsatilgan kichik bo‘limda beriladi. Masalan: Leonardo da Vinchi to‘g‘risidagi adabiyot uchun asosiy o‘rin “85.143(3) chet mamlakatlarning rassomlik san‘ati” indeksi bo‘ladi.

Ba‘zan kitoblarda shaxs faoliyatining ayrim tomoni yoritiladi. Bu esa uning biografiyasi fakti sifatidagina qiziqish tug‘diradi. Bunday xarakterdagi kitoblar mazkur shaxs to‘g‘risidagi adabiyot yig‘ilgan asosiy bo‘lim indeksini oladi.

Hujjatlarning sistemalashtirish – hujjatning mazmuni va boshqa belgilariga qarab kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi bo‘lim va bo‘limchalari bo‘yicha taqsimlashdir. Sistemalashda hujjatlarga bir xil yondoshishni ta‘minlash va bir qarorga kelishda xilma-xillikni soqit etish uchun sistemalashtirish maxsus ishlab chiqilgan qoidalar, nizomlar, asosida o‘tkazilib, **umumiy** va **xususiy** uslublarga bo‘linadi.

Sistemalashtirish uslublarining vazifasi iste‘molchiga axborot-kutubxona muassasasi fondini maqsadga muvofiq bir xilda ifodalanishini ta‘minlash va ularni tokchalariga qo‘yib chiqish sistemali katalog va kartotekalarga taqsimlashdan iborat. Sistemalashning umumiy uslublari deb hujjatni hamma sohalari bo‘yicha sistemalashtirishdan talab etiladigan qoida va usullarga aytiladi.

Xususiy uslublar – bilimning muayyan sohasini sistemalashtirishdagi talab va qoidalarga aytiladi. Xususiy uslublar umumiy uslublar asosida tuziladi. Umumiy uslublarni bilish hujjatlarning sistemalashtirish jarayonini tartibga soladi va osonlashtiradi.

Sistemalashtirish ishini har tomonlama o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, u o‘zaro bog‘liq bo‘lgan jarayon va ishlar sistemasidan iboratdir. Shuningdek, har bir jarayon o‘zining xususiy vazifalariga bo‘linib, aniq natijalar bilan tugallanadi. Sistemalashtirishni shunday tushunish, sistema ishining aniq xarakterini belgilashga imkon beradi. Bu esa oldiga qo‘yilgan vazifalarni sifatli hal qilishni ta‘minlaydi.

Sistemalashtirishda kutubxonachi barcha ma‘lumotlarni albatga sistemaga solingan hujjatning o‘zidan oladi, shuning uchun hujjatni o‘zini ko‘rmay turib sistemalashtirib bo‘lmaydi.

Sistemalashtirishning umumiy usullari quyidagi aniq jarayonlardan iborat:

- sistemalashtirish obyekti hisoblangan hujjatlarni tahlil qilishdan;
- klassifikatsiya qarorini qabul qilishdan;
- sistemali katalogni APK ga predmet rubrikalarini tuzishdan;
- APKning predmet rubrikalari va klassifikatsiya indekslarini taxrir qilishdan;
- klassifikatsiya qarorini rasmiylashtirishdan iborat.

Birinchi jarayon – hujjatni tahlil qilish, u bilan tanishib chiqish va mazkur xujjatning klassifikatsiya belgilarini ko‘rsatish va baholashdan iboratdir. Hujjatni tahlil qilish bosqichi eng muhim va mas‘uliyatli bosqich bo‘lib, uni tahlil qilish uchun esa asar bilan batafsil tanishib chiqish kerak. Kitob bilan tanishishda titul varag‘idagi ma‘lumotlar yaxshi natija beradi. Garchi bu ma‘lumotlar sistemalashtirish uchun yetarli bo‘lmasada, ammo asos bo‘lib xizmat qiladi. Tabiiyki, sistemalovchini e‘tibori kitobning sarlavhasiga qaratiladi. Chunki bir xil nashrlar asosiy sarlavhasining o‘zi ham kitobning asosiy mazmunini yoritib berishi mumkin. Masalan: Yangi tarix, Tabiatshunoslik, Fizika kursi va shu kabilar.

Sarlavhaga taalluqli ma‘lumotlar kitobning mazmuni, uning qanday kitobxonlarga mo‘ljallanganligi haqida dastlabki umumiy tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Sarlavhalar goho bir qarashda kitob mazmunini ochib bermaydi. Masalan: “Echilgan jumboq” yoki “Ertadan kechgacha” (Tabiat mo‘jizalariga bag‘ishlangan) kitoblari va boshqalar. Bunday sarlavhalar asosan kitobxonning diqqatini jalb qilish va ularni qiziqtirish maqsadida qo‘yilgan. So‘nggi yillardagi axborot ma’lumotlarini tadqiq qilish shuni ko‘rsatadiki, ko‘pincha ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan maqolalarning sarlavhalari mazmuni bilan go‘yo teskari proportsional bo‘lib qolmoqda. Shuningdek, ilmiy ommabop kitoblarning, monografiyalarning sarlavhalari ham umumlashtirilganligi uchun asarning mazmunini tezda sarlavhadan aniqlab olish qiyin.

Kitob xarakteristikasini belgilashda kitobni chop etgan nashriyotining qaysi sohaga ixtisoslashganirining ham ahamiyati bor. Masalan: “O‘qituvchi” nashriyoti, “Fan”, G‘ofur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot va san‘at nashriyotlari ma’lum yo‘nalishdagi adabiyotlarni chop etishga ixtisoslashtirilgan.

Kitobning so‘z boshi va nashriyot annotatsiyasi, annotatsiya qilingan katalog kartochka maketi, kitobning mavzusi va qanday kitobxonlarga mo‘ljallanganligini ochib beruvchi axborotlar qimmatli ma’lumotlar hisoblanadi. Kitobning mundariyasi, ba‘zan esa kirish qismi, xotima, ilova, adabiyotlar ro‘yxati ham kitobning mazmunini yoritishda zarur manbalardan bo‘lib xizmat qiladi.

Kitobning mazmuni haqida aytib o‘tilgan ma’lumotlar dastlabki umumiy tushuncha beradi. Kutubxonachi bularni hammasini tahlil qilish asosidagina uzil-kesil xulosaga keladi. Sistemalovchi nashrning mazmuni bilan tanishish, predmetni asosiy mavzusini, asosiy sohasini, tadbqiq qilish sohasini, vazifasi va kitobxonlar uchun maqsadi va g‘oyaviy yo‘nalishini quyidagilarni aniqlab beradi. Shunday qilib, hujjatni tahlil qilish natijasi o‘laroq erkin usulda dastlabki klassifikatsiya xulosalari shakllandi.

Vazifa – erkin og‘zaki usulda dastlabki klassifikatsiya xulosasini ifodalash.

Bosqichlari:

- a) hujjat bilan bevosita tanishmoq;
- b) klassifikatsiya belgilarini aniqlash;
- v) klassifikatsiya belgilarini baholash, etakchi belgalarni ajratish;
- g) dastlabki klassifikatsiya qarorini ta‘riflash. Sistemalovchi bibliografik tavsiflar bilan emas, bevosita hujjat bilan ishlaydi. Ba‘zan ko‘rsatil-

gan yordamchi qo'llanma va qoidalar bilan birga, hujjat o'rmda chet tilda yozilgan referatdan foydalanish mumkin.

Hujjat bilan tanishish, ya'ni hujjatlarning ma'lum turlari xususiyatlarini hisobga olishda maxsus dastur bo'yicha olib borilgani foydalidir. Shunday qilinmasa hujjatning ba'zi zarur xususiyatlarini tasodifan tushirib qoldirish mumkin. Sistemalovchi kitobning qayta nashr etilgan yoki etilmaganligi to'g'risidagi ma'lumotga e'tibor beradi.

Ro'yxatga kiritilgan manbalar va adabiyot sistemalovchiga kitobni kiritish lozim bo'lgan bilim tarmog'i haqidagi qarorlarining to'g'ri yoki noto'g'riligini tekshirish imkonini beradi. Bunda kitobda berilgan klassifikatsiya indekslarini e'tibor bilan tekshirib chiqadi. Agar ular mazkur axborot-kutubxona muassasasida qabul qilingan jadvallar bo'yicha qo'yib chiqilgan bo'lsa, sistemalovchi ulardan klassifikatsiya qarorini qabul qilish jarayonida foydalanishi mumkin.

Boshqa klassifikatsiya jadvali bo'yicha ko'rsatilgan indeksdan, kerakli axborot ma'lumotlarni olishda qo'shimcha manba sifatida foydalanadi. Taxlil qilish jarayonida klassifikatsiya jadvallaridan, axborot fondidan, alfavit va sistemali kataloglardan foydalanadi. Zarur bo'lganda sistemalovchi maslahatchiga murojaat qilishi mumkin.

Sistemalovchi nashrning mazmuni bilan tanishib chiqqach quyidagilarni aniqlab beradi: predmetning asosiy mavzuini, predmetni o'rganish nuqtai nazarini, bilim sohasini, predmetni foydalanish va tadbii qilish sohasini, vazifasi hamda kitobxonlar uchun maqsadi, hujjatning g'oyaviy yo'nalishini ko'rsatib beradi.

Sistemalovchi aniqlagan klassifikatsiya belgilarini uning ahamiyatiga qarab bir sistemaga soladi. Birinchi o'ringa hujjatning mazmunini ifodalab beruvchi asosiy belgini qo'yadi. Jarayon quyidagi dastlabki klassifikatsiya qarori erkin, og'zaki shaklda ifodalanadi. Hujjatlarni sistemalashtirish mutaxassislarni amaliy malakaga ega bo'lishlarini talab etadi. Dastlab hajmi katta va mavzusi murakkab kitoblar bilan tanishish ko'p vaqt sarflashni talab qiladi.

Xilma-xil mavzudagi kitoblarning mazmuni bilan doimiy ravishda tanishib bo'lgan sistemalovchi mutaxassislar ma'lumot nashrlardan, entsiklopediyalardan, lug'atlardan keng foydalanishi zarur. Shu sababli sistemalovchilar yetarlicha keng ilmiy, ma'naviy saviyaga ega bo'lishi,

vaqtli matbuotda yoritilib turadigan yangi ilmiy ma'lumotlar bilan qiziqishi, ijtimoiy hayot, fan va texnika, adabiyot hamda san'at sohasidagi so'nggi yangiliklardan xabardor bo'lib borishi lozim. Hujjatlar har tomonlama va batafsil tahlil qilinganidan keyingina sistemalashning ikkinchi jarayoniga o'tishi mumkin.

Ikkinchi jarayon – klassifikatsiya qarorni qabul qilishdan hamda dastlabki klassifikatsiya qarorini klassifikatsiya indekslarga aylantirishdan iborat.

Zarur klassifikatsiya indekslarini qidirish – kutubxonada qabul qilingan klassifikatsiya jadvallari asosida olib boriladi.

Sistemalovchi indekslash ishi bilan shug'ullanganda klassifikatsiyani xizmat jadvalidan uslubiy apparatdan va APK (Alfavit predmet ko'rsatkichi) dan foydalanadi.

Markazlashtirilgan klassifikatsiya indeksleri bo'lmagan holda bu jarayon quyidagi bosqichlardan:

- a) zarur indekslarni saqlab qolish;
- b) tayyor uslubiy qarorlardan foydalanish, uslubiy apparatga murojaat qilish;
- v) to'liq indeks tuzishdan iborat bo'ladi.

Indeksleri qidirishni ikki usul bilan bajarish mumkin: dastlabki qarorni klassifikatsiya jadvallari (Bosqichma-bosqich chuqurlashtirish yo'li) bilan, muntazam solishtirish yo'li, yoki APK jadvallari bo'yicha jadvallarda asosiy jadvalardan foydalanish yo'li bilan APK indeksleri to'g'ridan-to'g'ri (jadvalarga solishtirmasdan) foydalanish qat'iy taqiqlanadi. Chunki bu uslubiy xatolarga yo'l qo'yishga olib keladi (bunda sistemalovchi o'zini uslubiy apparat jadvalaridan butunlay ajratib qo'yadi). Birinchi usulda sistemalovchi birinchi asosiy bo'limlarga murojaat qiladi va eng qulay yoki ma'qul bo'linmani tanlaydi.

Shundan keyin uning ichidagi bo'limchalar bilan tanishib chiqadi. Ba'zan esa boshqa qidirish (yoki tekshirish)ning xoxlagan bosqichida oldingi bosqichlariga qaytish mumkin. Birinchi usulda sistemalovchi jadvalarni tez o'rganib oladi, ularning ichki tuzilishini anglaydi. Shu bois usulni qo'llash, zamonaviy jadvallar bilan ishlashda juda ma'quldir.

Kitoblardagi klassifikatsiyalangan indekslarga tanqidiy yondoshish lozim, chunki ularni jadvallar bo'yicha tekshirib chiqish zarur bo'ladi.

Sistemalovchining dastlabki xulosasi va kitobdagi indeks orasida tafovut yuzaga kelganda qayta tahlil qilish lozim. Ko‘pincha kitobdagi maketda sistemalovchi topgan, to‘ldirilgan klassifikatsiya belgilari ko‘rsatilmay qolib ketadi. Masalan: “lug‘at” yoki “darslik” kabi tushunchalarga namunaviy belgilar qo‘yilmagan bo‘lishi mumkin. Ularni indeksda shunday aks ettirish kerakki, foydalanib turilgan jadvallardan tekshirib chiqilgandan so‘ng namunaviy bo‘linishning ishlatilishi ma‘lum bo‘lsa, bunday holda namunaviy belgini ham qo‘yish kerak bo‘ladi. Misol: “Kutubxona kataloglari” kitobning maketida “78.37” indeks yoziladi. Bu misolda “Talabalar uchun darslik ya 73” namunaviy belgi kutubxonachi tomonidan aniqlab yoziladi.

Qaror qabul qilish jarayonida hujjatni asosiy bo‘limdagi indeks, boshqa bo‘limlar bilan chegaralanishi yoki bog‘lanishi, namunaviy bo‘linishlardan kerakli darajada foydalanishga e‘tibor qaratiladi.

Jarayonning natijasi quyidagicha to‘liq indeks bir yoki bir necha indekslardan tuzilishi mumkin. Asosiy bo‘lim indeksni tanlashga alohida ahamiyat beriladi, chunki u fanlarni sistemali joylashganda kitobni fonda saqlanadigan joyini aniqlab beradi.

Uchinchi jarayon – Alfavit predmet ko‘rsatkich (APK) ning predmet ruknini tuzish va rasmiylashtirish.

Qabul qilingan klassifikatsiya qarori asosida APK predmet ruknini tuzish va rasmiylashtirish, bu ish jarayonida tasdiqlangan klassifikatsiya qarori bilan muvofiqlashgan to‘liq indeksda qayd etilgan predmet rukni alfavit-predmet ko‘rsatkichini tuzish va rasmiylashdan iboratdir.

Predmet ruknini tuzish va shakllantirish uchun klassifikatsiya jadvalining atamalari ishlatiladi. Atamalarni o‘zaro bog‘liq usul – zanjirli uslubda tuzish maqsadga muvofiqdir. Predmet rukni alfavit – predmet ko‘rsatkichini tuzish va rasmiylashtirish ijodiy jarayondir.

APK sistemali katalogning mazmuniga muvofiq tuziladi, ya‘ni ko‘rsatkich adabiyot mavjud bo‘lgan barcha tushunchalarni o‘z ichiga olishi kerak. APK birinchi bosqichdayoq to‘ldiriladi, so‘ngra faqat yangi mavzu bo‘yicha predmet ruknini o‘ziga qo‘shadi.

APKda bilimning etakchi tarmoqlari shu sohaga oid tushunchalar hamda o‘rganadigan asosiy obyekt bo‘lib qolgan predmetlarning nomlari umumiy alfavit tartibida keltiriladi.

Allergiya	52.5
Alpinizm	75.82
Alfavit katalogi	78.37
Amortizatorlar	34.448
Anabioz	28.081.2
Analiz	
Konstruktiv	22.12
Kimyoviy	24.4
Matematik	22.16

Ko'rsatkichning har bir rukni alohida kartochkaga yozib qo'yiladi, chunki kartochkalar katalog qutichalarda alfavit tartibida joylashtirilgan vaqtda ko'rsatkichning kartochkali shakli juda qulay bo'ladi.

Alfavit – predmet ko'rsatkichning asosiy vazifasi – kitobxonaga sistemali katalogdan foydalanishda so'roq qo'llanmasi sifatida xizmat qilishdir.

To'rtinchi jarayon – klassifikatsiya indekslarini tahrir qilish jarayoni predmet rukni APK ning sifatini yaxshilash, pirovard natijada – kitobxonlarga xizmat qilishni yaxshilash demakdir. Tahrir qilishni tashkil etish masalalarini muntazam olib borish zarur. Uning predmeti va texnologiyasi kuzatib boriladi.

Tahrir qilish jarayoni turlicha bo'ladi, chunki u kutubxonadagi sistemalovchilarning soniga, yangi olingan kitoblar hajmiga, ularni ishlash sharoitiga bog'liq. Katta bo'lmagan kutubxonada bitga sistemalovchi bo'lsa, tahrir qilish ham uning zimmasiga yuklatiladi.

O'z mazmuniga qarab tahrir qilish texnikaviy hamda uslubiy bo'lishi mumkin. Texnikaviy nazoratli tahrir qilishning maqsadi klassifikatsiya indekslarini yozish va shakllantirishda xatolarni yo'qotishdan iborat. Bu ish har bir kutubxonada to'liq olib borilishi kerak. Klassifikatsiya qarorini chiqarish jarayonida yangi xodimlarni ham o'rgatish jarayoniga jalb qilib turish shart. Albatta, texnik tahrir qilish jarayonida muayyan uslubiy, sifati past xatolar uchrab turadi. Ular tezda topiladi va tuzatiladi.

Uslubiy sistemalash hujjatni chuqur tahrir qilishni taqozo etadi va talab olib bajariladi. Tegishli jarayonda uslubiy tahrir qilish dasturiga ega bo'lish maqsadga muvofiq. Bu esa sohali, sohalararo yig'ma kompleks muammolarni va uslubiy mazmunga ega bo'lgan alohida masalarni o'z ichiga olishi mumkin. Masalan, sistemali katalogda bir necha marta aks etishi, sistemali katalogda hududiy belgilarni aks etishi va boshqalar.

Tahrir qilishning ko‘p usul va yo‘llari ma’lum. Masalan, ko‘pgina xatolar indeksni o‘qish jarayonida topiladi.

Beshinchi jarayon – klassifikatsiya qarorini rasmiylashtirish. Bu jarayon kartochkalarga to‘liq indeks va katalog indekslarini qo‘yib chiqishni o‘z ichiga oladigan texnik jarayondir.

Kutubxonachi kitoblarni tokchalarga sistemali joylashtirganda va sistemali katalogdagi o‘rnini belgilashda qo‘yilgan indeksga moslaydi.

Indeks lar vazifasi jihatidan quyidagilarga ajratiladi:

- to‘liq indeks;
- katalog indeks;
- shifr indeks.

To‘liq indeks kitobni boshqa bo‘limlar bilan bog‘lanishini (shartli belgilar ishorasi orqali) ko‘rsatadi. Agar resurs bir necha bo‘limda yoritiladigan bo‘lsa, uning to‘liq indeksi (+) ishorasi bilan birlashtirilgan ana shu barcha bo‘linmalarning indekslarini o‘z ichiga olgan bo‘ladi. Birinchi o‘rinda resursning asosiy mazmunini yoritadigan va resursning tokchadagi o‘rniga muvofiq keladigan indeks qo‘yiladi. qolgan indekslar ularning son qiymatiga mos izchillikda joylashtiriladi.

Bu indeksda birinchi o‘rinda indeksning o‘zi 1-to‘liq tavsif kartochkani katalog indeksida ham yoziladi. Kataloglarda boshqa qo‘shish (+) bilan yozilgan indekslar qo‘shimcha bo‘limlarda qo‘shimcha kartochkalar yordamida yoritiladi. Bu esa kartochkalardagi tavsifga to‘la muvofiq keladi. Bu erda qo‘shimcha tavsif va qo‘shimcha kartochkani farqlash kerak. Qo‘shimcha tavsif alfavit katalogida qo‘shimcha muallifga, sarlavhaga va hokazolarga tuziladi. Qo‘shimcha kartochka esa sistemali katalogda qo‘llaniladi. Qo‘shimcha kartochkada tavsif o‘zgarmasdan faqat katalog indeksi o‘zgaradi va indeks kartochkaning sistemali katalogdagi o‘rnini belgilaydi.

To‘liq indeks ma’lumot xarakteriga ega bo‘lib, undan muayyan resursning tavsifi yozilgan barcha kartochkalarni topish lozim bo‘lgan hollarda (masalan tuzatish, kiritish yoki ularni keyinroq bosilib chiqqan resurs tavsifi bilan almashtirish uchun) foydalaniladi. Shu sababli to‘liq indeks faqat asosiy kartochkani o‘ng tomondagi pastki burchakda, shuningdek, alfavit katalogi asosiy kartochkasining old tomonida ko‘rsatiladi. To‘liq indeks resursning o‘zida ko‘rsatilishi shart emas, lekin ba’zi bir kutubxonalarda to‘liq indeks titul varag‘ining orqasida qayd etiladi.

Kartochkaning pastdan uch satr tagiga to'liq indeksni yozish tavsiya etilmaydi, sababi u kitobxonga yaqqol ko'rinadigan joyda bo'lishi lozim. Agar bibliografik yozuv kartochkada bir necha satrni tashkil qilsa, to'liq indeksni odatdagidan ko'ra yuqoriroqqa yozish mumkin. Ammo bibliografik yozuvning so'nggi satri bilan to'liq indeks orasida bir satrga teng ochiq joy qolishi kerak. Katalog kartochkalarini qo'shimcha kartochkalarga qo'lda rasmiylashtirayotganda to'liq indeks qo'yilmaydi. Ammo kartochkalar nusxasini ko'paytirish zarur bo'lib qolganda esa barcha yo'llar bilan alfavit va sistemali kataloglar uchun hamma kartochkalarda to'liq indeksni saqlab qolish maqsadga muvofiqdir.

Resursni katalogda aks ettirish haqidagi qarori resursning to'liq indeksida ifodalanadi, shuning uchun to'liq namunaviy bo'linishlarni qo'llanishiga ham e'tibor berish kerak. Resursning mazmuniga mos keladigan namunaviy bo'linish tartib bo'yicha birinchi indeksda yoziladi. Shu tufayli indekslash jarayoni to'liq indeks yozishdan boshlanadi, keyingi indeks katalog indeksi bo'lib hisoblanadi.

Katalog indeksi kartochkani katalogdagi o'rmini ko'rsatadi va kartochkaning chap tomonidagi pastki burchagiga yoziladi. Bu indeks asosiy kartochkada birinchi bo'lib yozilgan indeks bilan bir xil yoziladi.

Qo'shimcha kartochkalardagi tavsiflar ham asosiy kartochkadagi tavsifga muvofiq keladi, lekin katalog indeksi o'zgarib boradi. Har bir kartochka qaysi katalog bo'limi uchun mo'ljallangan bo'lsa, katalog bo'limi uchun o'sha bo'limning indeksi yoziladi.

Resursni takroriy aks ettirish shart bo'lmaganda to'liq indeks bilan katalog indeksi bir xil keladi. Ko'rib chiqqan to'liq indeks va katalog indekslaridan keyin 3-shifr indeksini aniqlab olamiz.

3-shifr indeks yoki tokcha indeksi resursni tokchalarga joylashtirilishi lozim bo'lgan bo'limni bildiradi. Shifr indeksi 2 qismdan iborat – bo'lim indeksi va avtor (muallif) belgisidan. Avtor belgisi avtor jadvallariga muvofiq familiyasining dastlabki bo'ginlari yoki sarlavhaning birinchi so'zi bilan belgilanadi. Avtor belgilari resurslarning bir bo'lim ichiga alfavit tartibida joylashtirishni osonlashtiradi. Shifr indeksi kitobni muqovasida, titul varag'ida hamda mazkur resursning tavsifi berilgan kartochkalarining chap tomonidagi yuqori burchagiga qo'yiladi. Shifr indeksi resurs bo'limda yoritilishidan qat'iy nazar, doimo o'zgartirilmay bir xil yozila-

di, demak katalog indeksining o'zgarib borishi shifr indeksiga ta'sir qilmaydi, chunki shifr indeksi kartochkaning katalogdagi o'rni bildiruvchi ko'rsatkich bo'lib xizmat qilolmaydi. Kartochka sistemali katalogni qaysi bo'limida qo'yilishidan qat'iy nazar uning shifri o'zgarmaydi. Bu esa resursni tokchalardan tezda topib olish imkonini beradi, chunki resursning hamma nusxalari tokchaning bir joyiga qo'yiladi. Shu bois, kitobxon va kutubxonachi doimo kitobni bitta shifri bo'yicha izlaydi va uni tez fursatda topib oladi.

Resursni takror aks ettirish zarurati bo'lmaganda to'liq indeks, katalog va shifr indeksi bir xil bo'ladi. Asosiy kartochkada shifr indeksi bilan katalog indeksi ba'zida to'la mos kelmasligi mumkin, chunki katalogda tushunchalar kengroq yoritiladi, tokchada esa unchalik katta ruknlar bo'lmaydi.

Asosiy kartochka

87.60 Nishonov T.O.	
N 53	Ma'naviy taraqqiyot va oila tarbiyasi [Matn] / T.O. Nishonov;
	Mas'ul muharrir T.Usmonov. – T.: Abdulla Qodiriy nom.
	xalq merosi nashriyoti, 2001.-200 b.
87.60	87.60+74.9

Qo'shimcha kartochka

87.60 Nishonov T.O.	
N 53	Ma'naviy taraqqiyot va oila tarbiyasi [Matn] / T.O. Nishonov;
	Mas'ul muharrir T.Usmonov. – T.: Abdulla Qodiriy nom.
	xalq merosi nashriyoti, 2001.-200 b.
74.9	87.60+74.9

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Kutubxona-bibliografik klassifikatsiya nashrlari.
2. O'zbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi.
3. Namunaviy bo'linishlar haqida ma'lumot bering?
4. Indeksflash nima?
5. Hujjatlarni sistemalashtirish uslublari.

Sistemali katalogni tashkil qilish. Sistemali katalogni tashkil qilish jarayoni to'g'risida umumiy tushuncha

Sistemali katalogni tashkil qilish matbuot asarlarini klassifikatsiyalashning bundan oldingi jarayoni bilan bevosita bog'liqdir. Klassifikatsiyalash paytida kelingan xulosaga binoan tasvirlar bu katalogda guruhlariga ajratilib, uning bo'lim, bo'limchalari va mayda bo'linmalari hosil qilinadi. Biroq sistemali katalogni yaratish ishining mazmuni bu bilan tugamaydi. Uni vujudga keltirish jarayonida kutubxonachidan o'ylab bir xulosaga kelishni talab etuvchi ko'pgina amaliy masalalar yuzaga keladi. Bo'limlar va ularning bo'limchalarini joylashtirish tartibini kutubxonlarga tushunarli qilib qo'yish, tematika jihatidan bir-biriga yaqin, ammo bilimning turli sohalariga taalluqli bo'lgan bo'limlar o'rtasidagi bog'lanishni yoritib berish, katalogning barcha bo'linmalarini aniq chegaralash, har bir bo'linma ichidagi tasvirlar tartibini aniqlab olish kerak.

Bu hamda boshqa masalalarni hal etish, eng yaxshi asarlarni propaganda qilish va kutubxonga kerakli kitobni tanlab olishda aktiv yordamlashish maqsadida katalogda kutubxona fondi mazmunini yoritishning eng samarali metodlarini aniqlab olish *sistemali katalogni tashkil qilish jarayonining* mazmunini tashkil etadi; bu jarayon quyidagi qismlarni o'z ichiga oladi.

1. Katalog bo'linmalarini vujudga keltirish, ya'ni tasvirlarni bo'lim, bo'limchalar va mayda bo'linmalar bo'yicha guruhlariga ajratish.
2. Tasvirlarni har bir bo'linma ichiga joylashtirish.
3. Katalogni rasmiylashtirish – bo'linmalar mazmunini ochib berish va ajratgich kartochkalar yordamida ular o'rtasidagi tematik bog'lanishni aniqlash.
4. Katalogdan foydalanishni yengillashtiruvchi qo'llanmalar yaratish.
5. Sistemali katalogni tahrir qilish.

Katalog bo'linmalarini vujudga keltirish

Klassifikatsiyalash paytida bir xil katalog indeksini olgan matbuot asarlari tasvirlarining guruhi sistemali katalogning mustaqil bo'linmasini tashkil etadi. Kutubxona fondini mustaqil to'ldirib borish jarayonida

katalog bo‘linmasiga yangi keltirilgan kitoblarning tasvirlari kiritiladi, yo‘qolgan yoki fondan chiqarilgan kitoblar esa o‘z vaqtida katalog hisobidan o‘chirib tashlanadi. Bundan shu narsa ravshan bo‘lib turibdiki, sistemali katalog bo‘linmalarini vujudga keltirish – kutubxona mavjud bo‘lib turgan hamma vaqt mobaynida uzluksiz davom etadigan jarayondir.

Shuni nazarda tutib, katalog tuzish paytida unga yangi keltirilgan kitoblarga mo‘ljallangan kartochkalarni shunchaki kiritib qo‘yish bilan cheklanish yaramaydi, katalog bo‘limi va bo‘limchalarini vujudga keltirishga chuqur o‘ylagan holda yondashish zarur. Kitob fondi orta borgan va bo‘linmalardan har birida shunga muvofiq tarzda tasvirlar soni ko‘paya borgan sari bir vaqtlar qabul qilingan bo‘linmalarni maydalash yetarli bo‘lmay qolishi, qo‘shimcha ravishda detallashtirishni (masalan, umumiy va analitik aniqlagichlardan foydalanish yo‘li bilan) taqazo qilishi mumkin.

Bo‘limlarni vujudga keltirish jarayonida sistemali katalogni matbuot asarlarining tasvirlari bilan to‘ldirib borish haqida bosh qotirilar ekan, katalogda har bir kartochkaning o‘rnini ko‘rsatib turadigan uning pastki qismining chap tomondagi burchagida joylashgan katalog indeksini unutmaslik kerak. Shuning uchun agar kitobning ilgari o‘tkazilgan klassifikatsiyasiga o‘zgartishlar kiritish talab etiladigan bo‘lsa, uning kitob va kartochkalardagi indekslariga ham tuzatishlar kiritish lozim. Shunday qilib katalogning bir bo‘linmasiga hamisha bitta katalog indeksiga ega bo‘lgan, muayyan bo‘linma indeksiga mos keladigan kartochkalar qo‘yiladi.

Tasvirlar orasida: *asosiy tasvirlar* (kitob tokchalarining xuddi o‘sha bo‘limiga qo‘yiladigan kitoblar uchun), *qo‘shimcha tasvirlar* (asosiy mazmuniga ko‘ra boshqa bo‘linmalarga o‘tkazilgan, lekin bu yerda ham qo‘shimcha tarzda aks ettirilgan kitoblar uchun) va *analitik tasvirlar* (asarlarning tommlaridan, to‘plamlardan yoki vaqtli nashrlardan olingan maqola hamda boshqa materiallar uchun) bo‘lishi mumkin. Fondda muayyan masalaga doir mavjud matbuot asarlari mazmunining bir xilligi bu tasvirlarni birlashtirishga sabab bo‘lgan.

Katalogda hamma bo‘linmalar o‘z indekslariga va rubrikalarning jadvallardagi joylashuv tartibiga muvofiq tarzda joylashtiriladi. Bo‘lim ichida aniqlagichlar yordamida tuzilgan bo‘linmalar aniqlagichsiz xuddi shu indeksga ega bo‘lgan bo‘limdan bevosita keyin joylashtiriladi. Agar bir

bo'limda har xil aniqlagichlar yordamida tuzilgan bo'linmalar uchrab qol-
sa, ularni quyidagi tartibda joylashtirishni tasviya etamiz:

- aniqlagichsiz indeks;
- shakl aniqlagichlari bo'lgan indeks;
- geografik aniqlagichlari bo'lgan indeks;
- munosabat aniqlagichlari bo'lgan indeks;
- analitik aniqlagichlari bo'lgan indeks.

Kitoblar tasvirlarini har bir bo'linmaning ichiga joylashtirish

Sistemali katalogni to'g'ri tuzish uchun bir bo'linmada birlashtirilgan tasvirlarni joylashtirish tartibi muhim ahamiyatga ega. Tasvirlarni ancha samaraliroq joylashtirish masalasi ko'pincha kutubxona matbuoti sahifalarida muhokama qilinadi va kutubxonalar tomonidan turlicha hal etiladi.

Katalogning bir bo'linmasiga qo'yilgan *tasvirlarni joylashtirishning alfavit tartibi* ma'lum ustunliklarga ega. Bu tartib har bir kitobning tasviri tutadigan o'rinni aniq belgilab beradi, bir avtorning muayyan masalaga doir hamma asarlarini bir joyga to'plashni ta'minlaydi, kitobxon kitobning nomini aniq eslay olmagan, avtorning, ismi va otasining ismini bilmagan, binobarin, alfavit katalogdan foydalana olmaydigan hollarda unga kerakli kitoblarning tasvirlarini qidirib topish imkonini beradi. Tasvirlar alfavit tartibida joylashtirilganda kutubxonachi muayyan bo'linmada ma'lum. asaming aks ettirilgan yoki aks ettirilmaganligini tez tekshirish imkoniyatiga ega bo'ladi, bu narsa katalogni tahrir qilishda g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, bunday tartib sistemali. Katalogning kitobxonga kitob tanlashda yordamlashishdan iborat bo'lgan vazifasiga to'la ma'noda javob bermaydi. Tasvirlar alfavit tartibida joylashtirilgan paytda ilmiy jihatdan juda qimmatli kitoblar muayyan bo'linning oxiriga, uncha qimmatli bo'lmagan kitoblar esa bo'linning oldiga chiqib qolishi mumkin. Kitobxonlar esa hamisha ham butun bo'linma, mundariyasi bilan tanishavermaydilar, ko'pincha bo'linmaning boshida joylashgan bir qancha tasvirlarni ko'zdan kechirish bilan cheklanib qo'yadilar.

Ba'zan kitob avtorini va sarlavhasini emas, balki nashr etilgan yilini asosiy belgi deb bilib, tasvirlarning alfavit tartibi o'rniga *teskari xronologik* tartib qo'llaniladi. Bu tartib qo'llanilganda nashrlar xronologiyasi kamaya

borib, dastlab oxirgi yilda nashr etilgan kitoblarning, soʻngra undan oldingi yillarda nashr qilingan kitoblarning tasvirlari joylashtiriladi va hokazo. Kitobxonning birinchi galda har bir boʻlimmada yangi kitoblar tasvirini, goʻyo fanning hozirgi darajasini aks ettiruvchi tarvirini uchratishni, tasvirlarni joylashtirishning bunday tartibini, alfavit boʻyicha joylashtirish tartibidan ustunligi deb hisoblaydilar. Aslida esa kitobning nashr etilgan yili hamisha ham uning yozilgan vaqtiga toʻgʻri kelavermaydi soʻnggi yillarda chiqqan kitoblar orasida qayta nashr etilgan kitoblar oz emas va ularni birinchi oʻringa chiqarib qoʻyishni asosli bir narsa deb boʻlmaydi. Ayni vaqtda tasvirlarni nashr etish yilining teskari xronologiyasida joylashtirish katalogni tashkil qilishda ham, undan foydalanishda ham koʻp amaliy noqulayliklarni keltirib chiqaradi.

Sistemali katalogni rasmiylashtirish. Ajratkich kartochkalar

Sistemali katalogdan oqilona foydalanish koʻp jihatdan uni chuqur oʻylab, rasmiylashtirishga bogʻliqdir. Undagi mavjud boʻlimchalarni aniq ajratib chiqish, katalogning murakkab pogʻonali strukturasi kitobxonga tushunarli qilish, umumiy boʻlim bilan uning boʻlimlari oʻrtasidagi, bilimning turli sohasiga oid bir-biriga yaqin tematik boʻlimlar oʻrtasidagi mantiqiy bogʻlanishni koʻrsatish zarur. Shuni aytish kerakki, sistemali katalogning ilgari aniqlangan bir qancha afzalliklarga ega boʻlgan kartochka formasi bu katalogni rasmiylashtirishda amaliy jihatdan baʼzi qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Kitob shaklidagi bosma sistemali kataloglarning tekstiga zarur eslatmalar va tushuntirishlarni kiritish, yirik boʻlimlar va juzʼiy boʻlimchalarning sarlavhalari uchun har xil shriftlarni qoʻllanish, nolipratiya jihatidan bezatishning boshqa hususiyatlaridan foydalanish oson boʻladi. Kartochkali kataloglarda rasmiylashtirish imkoniyati juda cheklangan boʻlib, ularda ajratkich kartochkalar asosiy rol oʻynaydi, bu kartochkalarga kitobxon uchun kerakli hamma tushuntirishlar joylashtiriladi.

“Yana qaralsin” formasidagi har tomonlama yoʻnaltirgichlar qoʻllaniladi. Agar ikkita boʻlim tematikasini bir-biri bilan toʻla-toʻkis bogʻlanib ketgan deb boʻlmasa, bu yoʻnaltirgich formasini qoʻllanib boʻlmaydi, ammo bunda muayyan masalaga oid adabiyot boshqa boʻlimda aks ettirilganligini koʻrsatish kerak. Masalan, qishlok xoʻjalik iqtisodiyoti va mashinasozlik

iqtisodiyoti bo‘limlarini “yana qaralsin” formasidagi yo‘naltirgichlar bilan bog‘lab qo‘yish noto‘g‘ri bo‘lar edi, chunki bu bo‘limlarning tematikasi xilma-xil bo‘lib, kitobxon qishlok xo‘jalik iqtisodiyoti masalalariga qiziqib turgan bir paytda uni nima uchun mashinasozlik iqtisodiyoti bo‘limiga yo‘llayotganliklari kitobxonga tushunarsiz bo‘lib qolar edi. Bu bo‘limlar o‘rtasidagi bog‘liqlik mashinasozlikka oid umumiy bo‘limda ko‘rsatilgan qishloq xo‘jalik mashinasozligi iqtisodiyotiga nisbatangina ifodalanmog‘i kerak. Bunday holda yo‘naltirgichning boshqa formasi qo‘llaniladi – tegishli masalaning nomi keltirilib, shu masalaga oid adabiyot qaysi bo‘limdan qidirilishi lozim bo‘lsa, o‘sha bo‘limning indeksi ko‘rsatib qo‘yiladi.

Ajratkich kartochkalarni rasmiylashtirish

Yo‘naltirgichlarning ko‘rsatib o‘tilgan hamma turlari ajratkich kartochkalarda ham keltiriladi. Kitobxonlarning sistemali katalog strukturasini bilib olishiga va o‘zlari uchun kerakli bo‘limchani topa olishiga yordam beradigan bo‘limlarning sarlavhalari, asosiy bo‘linmalar hamda yo‘naltirgichlarning ro‘yxatlari ajratkich, kartochkalarni aniq rasmiylashtirishni talab etadi.

Kitobxonlarga sistemali katalogdan foydalanishda yordamlashish

Sistemali katalogni juda puxta va chuqur o‘ylab rasmiylashtirish kitobxonga hamma vaqt ham uning uchun kerakli bo‘limni qidirib topish imkonini beravermaydi. Fondning mantiqiy jihatdan yoritilishida yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan barcha afzalliklarga ega bo‘lgan sistemali tartib kitobxondan klassifikatsiya sxemasini yaxshi bilishni, o‘zini qiziqtirgan temani qidirib topa olishni, umumiy bo‘limdan uning bo‘limchalariga izchillik bilan o‘tishni talab qiladi. Kutubxona katalogdan foydalanishni osonlashtirish uchun bir qancha qo‘llanmalar ishlab chiqishi kerak; bu qo‘llanmalar orasida sistemali katalogga doir *alfavit-predmet ko‘rsatkichi* ko‘proq ahamiyatga ega.

Alfavit-predmet ko‘rsatkich

Bu ko‘rsatkich kutubxona klassifikatsiyasi jadvallariga ilova qilingan xuddi shunday ko‘rsatkich bilan ko‘pgina umumiy tomonlarga ega. Al-

favit-predmet ko'rsatkichining jadvallarga ilova qilingan ko'rsatkichidan farqi faqat uning vazifasidadir – jadvallarga ilova qilingan ko'rsatkichdan kutubxonachi klassifikatsiyalash jarayonida foydalaniladi, katalogga doir alfavit-predmet ko'rsatkichi esa, garchi kutubxonachi katalogdan har xil ma'lumotlarni bilib olish uchun undan foydalansada, asosan kitobxonlarga yordamlashishga mo'ljallangan.

Alfavit-predmet ko'rsatkichida bilimning yetakchi sohalarning, juz'iy fanlarning va shu sohalarga oid alohida masalalarning, eng muhim ilmiy muammolarning, alohida tushunchalar hamda fanlar o'rganadigan asosiy ob'ekt bo'lib qolgan predmetlarning nomlari va hokazolar umumiy alfavit tartibida keltiriladi. Har bir nomdan keyin bo'limning indeksi ko'rsatiladi, undan muayyan temadagi kitobni qidirib topish kerak bo'ladi. Temaning nomi bilan indeksi birgalikda ko'rsatkich rubrikasini tashkil etadi.

Ko'rsatkichning har bir rubrikasi alohida kartočkaga yozib qo'yilgan, kartočkalar esa katalog yashiklarida alfavit tartibida joylashtirilgan vaqtda ko'rsatkichning kartočka formasi juda qulay bo'ladi.

Ko'rsatkichning asosiy vazifasi – kitobxonga sistemali katalogdan foydalanish paytida spravka qo'llanmasi tariqasida xizmat qilish va uning kerakli bo'limni topishiga yordamlashishdir. Biroq ko'rsatkichning yordamchi xarakteriga ega bo'lishi sistemali katalog tuzishga qanday talablar qo'yilsa, uni tuzishga ham shunday talablar qo'yish kerakligini istisno qilmaydi. Rubrikalardagi sarlavhalarning ifodalanishi fanda va ijtimoiy tajribada qabul qilingan terminologiyaga qat'iy mos bo'lmog'i lozim.

Sistemali katalogni tahrir qilish.

Sistemali katalogning hozirgi davrga muvofiqligi

Sistemali katalogning strukturasi va mazmuni, shuningdek, alfavit - predmet ko'rsatkichining mazmuni kutubxonaning kitobxonlarga xizmat ko'rsatish sohasidagi hozirgi vazifalari bilan muvofiqlashtirilmog'i lozim.

Sistemali katalogda aks ettirilgan adabiyotning mazmuni, unda alohida ajratilgan bo'lim va bo'limchalarning tematikasi, ular sarlavhalarning ifodalanishi – bularnig hammasi ijtimoiy hayot, fan-texnika, adabiyot va san'atning hozirgi taraqqiyot darajasiga muvofiq kelishi lozim.

Ma'lumki kutubxonaga yangi keltirilgan kitoblarning tasvirlarini katalogga kiritib qo'yish bilangina bunday muvofiqlikka erishib bo'lmaydi. Ilgari nashr etilgan kitoblarga munosabat hozirgi zamon nuqtai nazaridan o'zgarib boradi. Yoz vaqtida qimmatli va foydali bo'lgan bunday kitoblardan ko'plari eskirib, ulardan fanning hozirgi muhim muammolarini aks ettiruvchi ma'lumotlarni topib bo'lmaydi, ular kitobxonlarni sanoat hamda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida ancha takomillashgan yangi usul va metodlar bilan allaqachonlar almashtirilgan amaliy usul hamda metodlardan foydalanishga yo'l laydi.

Bunday eskirish ijtimoiy-siyosiy tematikaga doir adabiyotga kuproq taalluqlidir. Masalan, xalqaro ahvol masalalariga doir kitoblar tez eskiradi.

Sistemali katalog strukturasi o'zgarishi ham muhim. Hozirgi zamonning muhim masalalari uchun yangi bo'linmalar tashkil qilish zarurati paydo bo'ladi, boshqa bo'linmalar esa tubdan qayta qurib chiqishni yoki o'z ahamiyatini yo'qotgan bo'linmalar tariqasida olib tashlashni ham talab qiladi.

Sistemali katalog tuzish uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, uning boshlanishi ba'zan ancha ilgari vaqtga to'g'ri kelganligidan, uning strukturasi vaqti-vaqti bilan ko'zdan kechirib, to'ldirib borish zarur. Bu qayta ko'rish sistemali katalogni tahrir qilish deb ataladi. Mazmunan eskirib qolgan materiallarni aniqlab olinishi hamda eng muhim qaysi nashrlarning biror sababga ko'ra bo'limda aks ettirilmay qolganligini belgilab qo'yishi kerak. Bu bosqichda har xil bibliografik manbalardan, ayniqsa tavsiya bibliografiyasidan keng foydalaniladi. Yoquv programmalarida tavsiya etilgan adabiyot ro'yxatlari, kitob ichida berilgan bibliografiya va boshka manbalar ham foydalidir. Bibliografiyada uchraydigan asarlardan faqat fondga mavjud bo'lgan materiallarinigina katalogga kiritish kerak, albatta. Bo'limda ular tasvirlarining yo'qligiga sabab ko'pincha klassifikatsiyaning noaniqligi va yetarli darajada o'ylab qilinmaganligida bo'ladi, shuning uchun tahrir qilish jarayonida belgilangan indeks va kartochkalarining har bir bo'limga ichiga joylashtirilishining to'g'ri-noto'g'riligini tekshirish kerak.

Kitoblarni tokchalarga sistemali tartibda joylashtirish usulidan foydalanadigan kutubxonalarda sistemali katalogni tahrir qilish ularning tokchalardagi o'rni belgilab beradigan kitob shifrlarini tahrir qilish bilan birga olib boriladi. Agar bo'lim tahriri uni detallashtirishdangina iborat

bo'lsa, indekslarning shifrlarini o'zgartirmasdan, tokchalarda ilgari, kamroq maydalashgan strukturani saqlab qolish mumkin. Shuni nazarda tutish kerakki, kitoblarni tokchalarga joylashtirish tartibini o'zgartirish – ancha murakkab va sistemali katalogga tuzatish kiritishga qaraganda sermehnat ishidir. Ko'pchilik kitoblar kitobxonlarning qo'lida bo'lib, shifrga o'zgartirishlar kiritish ancha qiyinlashadi. Lekin katalogni tahrir qilish chuqurroq o'zgarishlar qilish bilan, masalan, bo'lim strukturasi tubdan o'zgartirish, ilgari mavjud bo'linmalarni yuqotish va shu singarilar bilan bog'liq bo'lgan hollarda, kitoblarning shifrlarini tuzatib, ularni joylashtirishga ham tegishli tuzatishlar kiritishga to'g'ri keladi.

Katalog strukturasi kiritilgan tuzatishlar alfavit-predmet ko'rsatkichiga tegishli tuzatishlar kiritishga sabab bo'ladi. Agar shunday qilinmasa, ko'rsatkich kartochkasidagi indeks kitobxonni chalg'itib yuboradi, uni katalogdan chiqarib tashlagan bo'limchaga yoki tahrir qilingandan keyin mazkur masalaga doir adabiyot to'planmaydigan bo'limchaga yo'llab yuboriladi. Ko'rsatkichga tuzatishlar kiritish ancha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki ko'rsatkichda bir qancha tushunchalarni o'z ichiga oluvchi, ayni bitta indeksning o'ziga yo'llovchi rubrikalari bo'lgan kartochkalar mavjud bo'lishi mumkin.

Bu ishdagi qiyinchilik shundan iboratki, ko'rsatkichning hamma rubrikalari ko'rsatkichda alfavitning har xil harflari ostiga joylashtiriladi, binobarin, kutubxonachi tuzatishlar kiritish uchun hamma kartochkalarni topa oladi, deb amin bo'lish mumkin emas. Alfavit ko'rsatkichini ko'zdan kechirishni va unga tuzatishlar kiritishni osonlashtirish uchun (ayniqsa katta katalogga va unga doir ko'rsatkichga ega bo'lgan yirik kutubxonalarda) xizmat xonasida ko'rsatkichga oid kontrol apparat saqlash tavsiya etiladi. Unga ko'rsatkichning barcha rubrikalari ro'yxatini o'z ichiga olib muayyan indeksga yo'naltiruvchi katalog indekslari kartochkalar bilan birga kiritiladi. Bunday kontrol kartochkaning mavjudligi indekslarga zarur o'zgartirishlar kiritish uchun ko'rsatkichning barcha rubrikalarini osongina topish imkonini beradi. Kutubxonalar amaliy ishida ba'zan ko'rsatkichga bunday kontrol apparat o'rniga ko'rsatkichning ikkinchi, xizmat nusxasi tuziladi, lekin undagi kartochkalar alfavit tartibida emas, balki indekslar tartibida joylashtiriladi. Masala shu tarzda hal qilinganda xizmat ko'rsatkichi ko'proq joy oladi (ko'rsatilgan kontrol apparatga nis-

batan), ammo uni tuzish kartochkalarining ikki nusxasini ayni bir vaqtda mashinkada ko'chirish, undan keyin bir nusxasidan alfavit-predmet ko'rsatkichi uchun va ikkinchi nusxasidan kontorol ko'rsatkich uchun foydalanish bilan yengillashtirilishi mumkin.

Sistemali katalogni va unga oid ko'rsatkichni tahrir qilish murakkab hamda sermehnat ishidir. Shunga qaramasdan, ularni, tahrir qilish zarur, chunki shunday qilmasdan turib, sistemali katalogni kutubxonaning kitobxonlarga xizmat ko'rsatish borasidagi hozirgi vazifalari darajasida saqlab turib bo'lmaydi.

Elektron kataloglashtirish tarixi. Kutubxonalar ishida dastlabki avtomatlashtirish ishlari

Kataloglar tuzish – kutubxonachi mutaxassislardan yuksak malaka, ko'p vaqt va kuch sarflashni talab qiluvchi nihoyatda sermashaqqat jarayondir. Bunday sharoitda markazlashtirilgan kataloglashtirish va bugungi kun zamonaviy axborot-kutubxona muassasalarining ish amaliyotiga nusxa oluvchi apparatlarning turli xillari, shuningdek, axborot-qidiruv ishlarini va kutubxonachilik ish jarayonlarini avtomatlashtirishning amalga oshirilishi katta ahamiyatga egadir.

Markazlashtirilgan kataloglashtirish tadbirlariga metodik markazlarda kataloglar tuzishning asosiy jarayonlarini – bibliografik tasvir, klassifikatsiya qilish, predmetlash ishlarini bajarish kiradi. Markazlashtirilgan kataloglashtirishning eng muhim va juda samarali turlaridan biri bosma kartochkalar hisoblanib, ular e'lon qilinayotgan yoki ilgari bosilib chiqqan matbuot asarlarining tasvirini o'z ichiga olgan. Bosma kartochkalarda tasvirdan tashqari, klassifikatsiya indeksleri, avtorlik belgilari, predmet rubrikalari, alfavit katalog uchun yordamchi tasvirlar to'g'risidagi ko'rsatmalar, ba'zan esa asarning mazmunini ochib beruvchi annotatsiyalar berilgan. Bosma kartochkalar ishi ga mutaxassislarni jalb qilish imkoniyati tasvirlash klassifikatsiya qilish va predmetlash jarayonlarini yuqori sifatlilik bilan bajarishni ta'minlagan, bu esa kataloglarning ilmiy saviyasini oshirishga imkon bergan.

Markazlashtirilgan katalog nashrlari turlariga sistemali, predmet va alfavit kataloglari uchun bosma ajratkich kartochkalar chiqarish ham kiri-

tilgan. Biroq asosiy kutubxonalarning asosiy ish jarayoni kartochkalarni qo'lda yoki yozuv mashinkasida yaratish, nusxa ko'paytirishdan iborat bo'lgan. 1970-yillarning oxiri 1980-yillarning boshlarida katta kutubxonalarning amaliy ishlarida turli xil ko'paytiruvchi apparatlar qo'llanila boshlangan. Ulardan matbuot asarlari matnining ayrim qismlaridan nusxa ko'chirishda hamda kataloglar uchun kartochkalarni ko'paytirishda foydalanilgan. Biroq kitobxonlarga kerak bo'lgan axborotni turli xil kataloglar orqali qidirib topish ancha vaqt sarflashni talab qiladi va kitobxon hamisha ham kutubxona fondida mavjud bo'lgan materiallar to'g'risida batafsil axborot olo olmaydi. Bu kamchiliklar faqat kitob va maqolalar to'g'risida emas, balki hajm jihatidan kichik bo'lsa ham, mutaxassislar uchun muhim bo'lgan patentlar, ixtirolarning tasvirlari, standartlar, ilmiy va texnika axborotga doir turli hujjat va shu kabilar to'g'risida to'liq ma'lumot olishdan manfaatdor bo'lgan mutaxassislarning talablarini qondirishda ayniqsa sezilarli darajada bo'ldi. Shu munosabat bilan axborotni mexanizatsiya vositasida qidirib topish muammosi kelib chiqdi. Chet ellarda va sobiq ittifoq davlatlarida kitobxonlarning talablarini qondirish jarayonini mexanizatsiyalash imkoniyatlari keng muhokama qilina boshlandi. 1980-yillarga kelib, bu muammoning hal qilinishi perforatsiya qilingan (teshilgan) kartochkalarda foydalanish bilan boqliq bo'lgan.

Perforatsiya qilingan kartochkalar metodining mohiyati shundan iborat bo'lganki, kartochkaning belgilangan joyida teshikcha qoldirish yo'li bilan biror-bir hujjatning tematikasi kod (shartli belgi) bilan belgilab qo'yilgan. Oldindan ishlab chiqilgan kod bo'yicha har bir mavzu (kitobxonning talabiga mos kelishi mumkin bo'lgan mavzu) uchun teshik ochishga qat'iy belgilangan bitta joy qoldirilgan. Mazkur mavzuga tegishli hamma hujjatlarni tanlab olish uchun belgilanga bir joyida teshikchaga ega bo'lgan barcha kartochkalarni topish kifoya qilgan. Kartochkalarni tanlab olish teshikchaga kiritilgan yo'g'on ignalar yordamida qo'l bilan yoki hisoblash analitik mashinalarda mexanizatsiya usuli bilan amalga oshirilgan. Ma'lum bir mavzudagi hujjatlarning kartochkalarini chiqarish uchun teshikchaga yo'g'on igna kiritilib, kartochkalar yuqoriga ko'tarilgan va silkitilgan, ya'ni shu mavzuga mos kartochkalar yo'g'on ignada to'plangan. Perforatsiya qilingan kartochkada teshiklarning soni cheklangan bo'lishi sababli, kodlanishi mumkin bo'lgan mavzular soni ham ko'p bo'lmagan. Shuning

uchun ham bunday mexanizatsiya jarayonidan tor doiradagi masalalarga oid hujjatlarni tanlab olish uchun, nisbatan kichik kartotekalarda foydalanish mumkin bo'lgan. Mexanizatsiya vositasida qidirishning bu va bir qator turlari tajriba xarakteriga ega bo'lib, kutubxonalarining amaliy ish jarayonida keng qo'llanilmagan. Kataloglarning an'anaviy shakllari amaliy ish jarayonida eng ko'p tarqalgan bo'lib, fondlarning mazmunini ochib berishning va kitobxonlar talabini qondirishning asosiy vositasi bo'lgan.

Kutubxonalarda MARC formatlarning yaratilish tarixi

Kompyuter tarmoqlarining rivojlanishi foydalanuvchilar orasida axborot almashinuv hajmi va sifatini ortishiga olib keldi. Mazkur imkoniyatlar kutubxonachilikka ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Hozirgi kunda, AQShning ko'plab ilmiy kutubxonalari o'z fondiga kelib tushayotgan adabiyotlarning 10–20 % nigina mustaqil kataloglashtiradilar. Qolgan qismini esa bibliografiyalashtiruvchi tashkilotlar tizimlaridan ko'chirib oladilar. Bibliografik yozuvlarni almashirish jarayonida, bir tizimdagi axborotni ikkinchi bir tizimga benuqson olib o'tishda MARC (Machihe Readable Cataloguing – mashina o'qiy oladigan kataloglashtirish) formatlarining o'rni beqiyosdir.

Bibliografik axborotlarni EHM yordamida qayta ishlashga mo'ljallangan formatlarning ilk namunasi sifatida MARC 1-loyihasi 1965–1966-yillarda AQSh Kongress kutubxonasi tomonidan ishlab chiqildi. Loyihaning asosiy vazifasi elektron kutubxona kataloglari yaratish edi. MARC1 – loyihasi bilan bir vaqtda Britaniya milliy kutubxonasi ham BNB MARC formatini ishlab chiqdi. Mazkur format "Britaniya milliy bibliografiyasi"ni yaratishda zaruriy bo'g'in sifatida paydo bo'ldi. 1968-yilda elektron katalogni shakllantirish jarayonida ichki format hamda kommunikativ sifatida foydalanish uchun MARC 2 Ingliz-Amerika loyihasi ilgari surildi.

Hozirgi kunda jahonda MARC format oilasiga kiruvchi 50 dan ortiq formatlar mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligi ma'lum bir mamlakat tomonidan, ayrimlari esa bir necha mamlakatlar tomonidan ishlab chiqarilgan. Aynan bir mamlakat tomonidan ishlab chiqarilgan format asosan shu mamlakatning kataloglashtirish qoidalarini inobatga olgan holda yaratilgan. Bunday formatlarga misol sifatida USMARC (AQSh), UKMARC (Buyuk Britaniya), DANMARC (Daniya), AUSMARC (Avstraliya), CANMARC

(Kanada), RUSMARC (Rossiya federatsiyasi) kabi formatlarni keltirish mumkin .

Bir nechta mamlakatlar hamkorligida ishlab chiqarilgan MARC formatlarga misol sifatida INTERMARC formatini keltirish mumkin. Mazkur format Frantsiya va Belgiya tomonidan yaratilgan.

MARC formatlarning ko'payishi boshqa bir muammoni, har xil formatda bo'lgan bibliografik yozuvlarni bir-biriga mos kelishlik muammosini yuzaga keltirdi. Har xil formatlar asosida ishlovchi muassasalar o'rtasida bibliografik yozuvlarni (BYo) almashinish nihoyatda qiyinchilik tug'dirdi. Xalqaro kommunikativ format MARC 2 ni yaratilishi bu muammoni hal qilish uchun qo'yilgan ilk qadam edi.

1969 yilda Kopengagenda bo'lib o'tgan IFLAning (*The International Federation of Library Associations and Institutions* – Kutubxonachilik uyushmalari va tashkilotlarining xalqaro federatsiyasi) 35-sessiyasida, nashr ishi davlat bibliografiyasida MARC formatni rivojlantirish loyiqasi ko'rib chiqildi. 1974-yilda Buyuk Britaniyada 12 ta mamlakat vakillari yig'ilib, MARC tarmog'ini yaratish imkoniyatlarini muhokama qildilar va milliy bibliografik ma'lumotlarini ayirboshlashni tashkil qilish uchun MARC – UBCIM (*Universal Bibliographic Control*) xalqaro tarmog'ini yaratish bo'yicha xalqaro dastur ishlab chiqildi.

1977-yilda IFLAning ishchi guruhi tomonidan xalqaro UNIMARC universal kommunikativ formati ishlab chiqildi. Ushbu formatning ishlab chiqarilishidan asosiy maqsad, mazkur format boshqa MARC formatlar orasida vositachi bo'lish edi. Har xil MARC formatlarga asoslangan avtomatlashtirilgan axborot kutubxona tarmoqlarga UNIMARC formatidaga bibliografik yozuvlarni import-eksport qilish funktsiyasi kiritilishi bilan har xil MARC formatdagi bibliografik yozuvlarni almashinish muammosi hal qilindi.

1980–1990-yillarda UNIMARC va USMARC formatlari takomillashtirildi, mazkur formatlardan foydalanish uchun yo'riqnomalar va har xil turdagi qo'llanmalar yaratildi. Bu esa USMARC formatini ham keng tarqalishiga olib keldi. Hatto USMARC formati, ayrim tashkilotlarning ichki formati sifatida ham ishlatila boshladi. Ta'kidlash joizki, bibliografik yozuvlarni USMARCda 200 dan ortiq maydonda, UNIMARCda 150 maydonda tasvirlash ko'zda tutilgan. Bundan tashqari (25 ga yaqin) maydon

ostilari ham mavjud. Mutaxassislarining ta'kidlashicha, bu ikki formatning moslik darajasi 80 % ni tashkil qiladi.

Hozirgi paytda MARC 21 AQShda juda keng tarqalgan format hisoblanadi. Lekin yoddan chiqarmaslik kerakki, MARC 21 formati doimiy yangilanishda. Bunga sabab, hujjatlarning yangi turlarini, axborot tashuvchi moslamalarning yangi turlarining paydo bo'lishi, telekommunikatsiyaning takomillashuvi, axborotlarni qayta ishlash usullari texnologiyasi va vositalarining takomillashuvidir. Shu o'rinda, MARC 21 formatiga batafsil to'xtalib o'tamiz.

MARC 21 yangi asr formati

1999-yilda USMARC va CANGMARC formatlari sintezidan MARC 21 formati yuzaga keldi. Mazkur format shu paytdagi axborot texnologiyalarning imkoniyatlarini e'tiborga olgan holda ishlab chiqilgan.

MARC 21 formati MARC-8 yoki UTF-8 shaklidagi kodirovkali alifbolarini qo'llab-quvvatlaydi. MARC-8 ISO2022ga asoslangan bo'lib, mazkur kodirovka Yaxudiy, Kirill, Arab, Grek va Sharqiy Osiyo alifbolaridagi yozuvlarni ishlatish imkoniyatini beradi. UTF-8 kodirovkasi Unicode qo'llab-quvvatlaydigan barcha tillar yozuvlarini tavsiflash imkoniyatini beradi.

Mazkur formatdagi yozuvlarni o'qib tushunish insonlarga qiyinchilik tug'diradi, bundan tashqari bunday axborotlarni qayta ishlash uchun standart dasturiy vositalar to'plami mavjud emas.

2002-yilda XML tili asosida MARCXML format ishlab chiqildi. MARCXML formati yuqorida biz ko'rgan yozuv formatidan farqli o'laroq, maydonlar bir-biridan maxsus teglar yordamida ajratiladi, bu esa ularni tushunishni osonlashtiradi.

Ma'lumki, hozirgi kundagi zamonaviy dasturlash tillarida XML formatidagi axborotni qayta ishlovchi standart dasturiy vositalar mavjud. Bundan tashqari *Metadata Object Description Schema* (MODS) sxemasi mavjud bo'lib, u MARCXML yozuvidagi ma'lumotlarni noraqamli tavsiflash, ya'ni matnli teglar yordamida tavsiflash imkoniyatini beradi.

Dublin core formati. Dublin core (DC) – metamalumotlar to'plamidan tashkil topgan bo'lib, kutubxonashunoslik va axborot texnologiyalari sohasidagi standart hisoblanadi. Mazkur standart asosan elektron huj-

jatlarni, xususan internet tarmog'idagi ma'lumotlarni (matnli, ovoz, video, rasm va boshqa shakldagi) tavsiflash hamda ularni izlab topishni tezlashtirish maqsadida ishlab chiqilgan. *Dublin Core Metadata Initiative* – metama'lumotlar standartini takomillashtiruvchi, mazkur standartlar bo'yicha seminar va har xil tadbirlar o'tkazuvchi tashkilotdir.

title – sarlavha;

creator – resursni ishlab chiqaruvchi (muallif);

subject – sohasi;

description – qisqacha ma'lumot;

publisher – nashriyot;

contributor – ishtirok qiluvchilar (ham mualliflar);

date – sana;

type – turi;

format – format;

identifier – identifikatsiya (ISBN, ISSN va boshqa raqamlar)

source – manba (mazkur resurs joylashgan joy);

language – til;

relation – bog'lanish;

coverage – o'z ichiga olgan ma'lumotlar;

rights – mazkur resursga murojaat huquqi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, hozirgi kunda mazkur standart kundan-kunga foydalanuvchilar orasida keng tarqalmoqda. Mazkur standart resurslarni nafaqat kataloglashtirish balki o'zaro almashinishda ham qulay vosita vazifasini bajarmoqda. Bundan tashqari MARC formatdan farqli ravishda mazkur standartda maydon nomlari so'zlar bilan belgilanganligi hamda unda maydonlar sonining kamligi tufayli foydalanish jarayonida maxsus bilim talab qilinmaydi.

Ushbu bo'limda biz BYolarni kataloglashtirish jarayonida foydalaniladigan MARC formatlarni va DC standartini ko'rib chiqdik. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, AAKT ishlab chiqarishda ixtiyoriy MARC formatga asoslanish mumkin, biroq boshqa AAKTlar bilan BYo almashinish jarayonida UNIMARC yoki MARC 21 formatlarga asoslanish maqsadga muvofiqdir. Elektron kutubxonalar yaratishda esa MARC formatlarga emas, balki DC standartiga asoslangan ma'qul. Chunki, mazkur format elektron resurslarni tavsiflash uchun mo'ljallangan maxsus standart hisoblanadi.

XULOSA

O'zbekistonda Axborot-kutubxona markazlari, axborot resurs markazlari kitobxonlar talabiga javob beradigan ilmiy, ommaviy va maxsus resurslari bilan faoliyat olib bormoqda. Respublikamizdagi mavjud kutubxonalar keng doiradagi kitobxonlarning talabiga javob beradigan resurslar: elektron nashrlar, kitob, gazeta, jurnal va boshqa nashriyot mahsulotlari bilan to'ldirilib boriladi. "Axborot-kutubxona faoliyati tug'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonunining 2011-yil 13-aprel kuni Respublika prezidenti Islom Karimov tomonidan imzolanishi kutubxonachilik ish faoliyatida katta voqea bo'ldi. Kutubxonachilik ishining tadbiq etilishi lozim bo'lgan, hal qilinishi hamda masalalar qonun orqali muvofiqlashtirildi.

Kutubxona fondini, mavjud resurslarni har tomonlama ochib berishda mazkur hujjatlarning tartibga keltirilganligi, ya'ni fan sohalari bo'yicha klassifikatsiya qilinishi, bu jarayonning samarali tashkil etilishining ahamiyati beqiyosdir. Kataloglarning vujudga kelishi, taraqqiyoti, rivijlanishi o'ziga xos tarzda tarixiy qonuniyatlar ta'siri ostida vujudga kelgan. Sharqda o'ziga xos, G'arbda o'ziga xos prinsiplar asosida rivojlangan, taraqqiy etgan. Har bir davrning kutubxonashunos olimlari o'z davrlariga hamnafas holda klassifikatsion sistemalarini yaratganlar.

Mazkur ishda kutubxonachilik ish amaliyotida rivojlanish tarixida vujudga kelgan va rivojlanib borgan klassifikatsiya sistemalari, shuningdek, bugungi kunda rivojlanib, qo'llanilib kelinayotgan klassifikatsiya sistemalari, ularning tuzilishi yoritib berildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ахборот-кутубхона фаолияти тўғрисида // Халқ сўзи. 2011. 14 апрель.

2. Ислоҳ Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгиланиш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш. Тошкент: Ўзбекистон, 2005. 41–44-бетлар.

3. Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, жавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 94–95-бетлар.

4. Ислоҳ Каримов. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-сон. Тошкент: Ўзбекистон, 2003. 274–280-бетлар.

5. Ислоҳ Каримов. Минтакавий муаммолардан жаҳоншумул муаммоларга // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. Тошкент, 1996. 58-бет.

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент: Ўзбекистон, 2003.

7. Ислоҳ Каримов. Ўзбекистон демократик тараққиётнинг янги босқичида. Тошкент: Ўзбекистон, 2005. 43–44-бетлар.

8. Постановление Президента Республики Узбекистан “Об организации информационно-библиотечного обеспечения населения Республики” // Вечерний Ташкент. 20 июня 2006 г.

9. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан “О мерах по дальнейшему развитию информационно-библиотечного и информационно-ресурсного обслуживания на базе информационно-коммуникационных технологий на 2011-2015 гг.” // Вечерний Ташкент. 23 февраля 2011 г.

10. Ta'lim to'g'risida: O'zbekiston Respublikasining qonuni 1997-yil 29-avgust // Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. Toshkent, 1997. 20–29-бетлар.

11. Ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga yetkazish to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 1997-y. 6-okt. // Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. Toshkent, 1997. 62–63-бетлар.

12. Barkamol avlod orzusi / Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish borasidagi publitsistik mulohazalar. Toshkent: Sharq, 1998. - 184 bet.

13. Ахунджанов Э.А. История книги в Туркестане. Древность. Средние века // Отв. ред. и авт. предисл. В.Я. Рушанин: Челябин. гос. академия культуры и искусства; ТГИК им. А.Кадыри. Челябинск, 2009. -403 с.

14. Axundjanov E. A. Kutubxonashunoslik, arxivshunoslik ishining nazariyasi va tarixi: O'quv qo'llanma. Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2010. - 520 bet.
15. Baxturina T. Struktura i obyekti bibliograficheskoy zapisi // Biblioteko-vedenie. 2004. №3. S. 49–50.
16. Bekmurodov M. Sotsiologiya asoslari. Toshkent: Fan, 1994. - 175 bet.
17. Borisov B. Texnologiya katalogov: Ucheb. posob. M.: Kniga, 2002. - 224 s.
18. Voronko K. L. Organizatsiya bibliotechno'x fondov i katalogov: Uchebnik. Moskva: Kniga, 1985. S. 60–66.
19. Voroyskiy F. S. Osnovi proektirovaniya avtomatizirovannix bibliotechno-informatsionnix sistem / F. S. Voroyskiy. Moskva: Fizmatlit, 2002. - 216 s.
20. Galman M.A. Reklama katalogov: Texnologiya. M.: Kniga, Gella Print, 2002. - 40 s.
21. Ganiyeva B. Hujjatlarga analitik-sintetik ishlov berish: Sistemeli katalog. O'quv qo'llanma. Toshkent: TDMI, 2010. - 46 bet.
22. Golubeva O.D. A.N. Olenin. SpB., 1997. – 192 s. (Deyateli Ros. nats. b-ki (Publ. b-ki).
23. Gosudarstvenniy Standart Uzbekistana 1214: Sistema standartov po informatizatsii i izdatelskomu delu. Informatsinno-bibliotechnaya deyatelnost, bibliografiya. Termini i opredeleniya. Toshkent: O'zStandart, 2009. - 76 c.
24. GOST 7.82-2001 Bibliograficheskaya zapis. Bibliograficheskoe opisaniye elektronix resursov. Moskva, 2001.
25. GOST 7,1-2003 Bibliograficheskaya zapis. Bibliograficheskoe opisaniye. Moskva, 2001.
26. Kutubxona bibliografik klassifikatsiyasi. Maktab kutubxonalari uchun jadvallar. (Nashr uchun ma'sul E. Yoldoshev. Toshkent: G'.G'ulom nashriyoti, 2006. - 305 bet.
27. Karimov U. Informatika: O'quv qo'llanma. Toshkent, 2001. - 240 bet.
28. Karimov U.F., Raxmatullayev M.A. Elektron kutubxona yaratish texnologiyasi va resurslardan foydalanish. Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009. - 72 bet.
29. Kutubxona kataloglari: Darslik / 3. N. Ambartsumyan taxriri ostida. Toshkent, O'qituvchi, 1975. 90–113-betlar.
30. Lotin yozuvida avtor jadvali / M. Zoxidova. Toshkent, 2003. – 24 bet.
31. Ma'naviyat yulduzlari (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar) / To'plovchi va ma'sul muharrir M. Hayrullayev. To'ldirilgan qayta nashr. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq me'rosi nashriyoti, 2001. - 408 bet.
32. Muminoxodjaeva L.N. Sistematsiya dokumentov: Ucheb.pos. Toshkent, 2006. S. 5–13.
33. Nigmatova Z. Ganiyeva B. Hujjatlarga analitik-sintetik ishlov berish: O'quv qo'llanma. Toshkent: TDMI, 2007.- 86 bet.

34. Nigmatova Z. Hujjatlarga analitik sintetik ishlov berish. Alfavit katalog. O'quv qo'llanma. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi TDMI, 2008. - 50 bet.
35. Universalnaya Desyatchnaya klassifikatsiya. M.: Nauka, 1969.
36. Rahmonqulova S.I., Roziyev F.Z. Virtual kutubxona. Toshkent: 2000. - 80 bet.
37. Rayward W. Boyd. Visions of Xanadu: Paul Otlet (1868-1944) and Hypertext / Journal of the American Society for Information Science.- 1994.- 4(4). -May, p. 235-250.
38. Raxmatullayev M.A. Informatsionnie texnologii v bibliotekax. Metodicheskoye posobiye po razrabotke projektov s ispolzovaniyem novix informatsionnix texnologiy v bibliotekax. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2003. - 272 s.
39. Raxmatullayev M.A. va boshq. Avtomatlashtirilgan kutubxona. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2003. - 266 bet.
40. Yo'ldoshev E., Raximova M. Hujjat fondlari. Toshkent, 2003. - 78 bet.
41. Sukiasyan E.R. Sh.R.Ranganatan i sovremennoe bibliotekovedenie // Sov. bibliotekovedenie. 1992. № 1.
42. O'zbekiston Respublikasining Kutubxona - bibliografik klassifikatsiyasi: Ommaviy kutubxonalar uchun jadval. Toshkent: Istiqloq, 2003. 8-16-betlar.
43. O'zDSt 1215: Bibliografik yozuv. Bibliografik tavsif. Umumiy talablar va tuzish qoidalari. Toshkent: O'zStandart, 2009. - 86 bet.
44. Shrayberg Ya.L. Izbrannie trudi / Ya.L.Shrayberg. M.: GPNIB Rossii, 2003. - 624 s.

Internet saytlar

45. http://www.google.co.uz/imgres?imgurl=http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/d/dc/Paul_Marie_Ghislain_Otlet.
46. http://ru.wikipedia.org/wiki/Лафонтен,_Анри
47. <http://www.google.co.uz/search?q=Pol+Otle&hl=ru&client>
48. <http://www.ozon.ru/context/detail/id/1621856>
49. http://ru.wikipedia.org/wiki/Библиотечно-библиографическая_классификация
50. http://traditio-ru.org/wiki/Библиотечно-библиографическая_классификация
51. http://ru.wikipedia.org/wiki/Универсальная_десятичная_классификация_diggreader.ru

MUNDARJA

KIRISH	3
1. KUTUBXONA KATALOGLARI. ULARNING AHAMIYATI VA TURLARI	
Fondlarni to'liq aks ettirish bo'yicha kataloglarning bir-biridan farqi	9
Alfavit katalog. Uni tashkil qilish xususiyatlari	11
Tasvirlash ilmiy axborot elementlaridan biri.	19
2. SISTEMALI KATALOG	
Hujjatlar klassifikatsiyasi haqida umumiy tushuncha. Klassifikatsiyaga bo'lgan talab	29
Fanlarni klassifikatsiyalash tarixi	32
Matbuot asarlarini klassifikatsiyalash tarixidan. Qadimgi dunyo va ilk o'rta asrlar ..	32
Sharqda klassifikatsiyani paydo bo'lishi va shakllanishi. Markaziy osiyolik jahonga mashhur olimlarimiz tomonidan ilmlar tasnifi ishlab chiqilishi	34
XII–XIII asrlarda G'arbiy Yevropada kutubxona klassifikatsiyalarining vujudga kelishi	38
XIX asrning birinchi yarmida matbuot asarlarini klassifikatsiyalashning rivojlanishi	44
3. KUTUBXONA KLASSIFIKATSIYASINING BOSHQA SXEMALARI (XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARI)	
Kutubxona klassifikatsiyasining boshqa sxemalari (XIX asr oxiri va XX asr boshlari) ..	51
XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida Rossiyada kutubxona klassifikatsiyasi	59
Universal o'nlik klassifikatsiya jadvalining yaratilish tarixi	61
Universal o'nlik klassifikatsiyaning zamonaviy nashrlarini asosiy qatori	65
Universal o'nlik klassifikatsiya strukturasi	66
Kutubxona-bibliografik klassifikatsiya nashrlari. O'zbekiston Respublikasi kutubxona-bibliografik klassifikatsiyasi	70
Sistemali katalogni tashkil qilish. Sistemali katalogni tashkil qilish jarayoni to'g'risida umumiy tushuncha	93
Katalog bo'linmalarini vujudga keltirish	93
Kitoblar tasvirlarini har bir bo'linmaning ichiga joylashtirish	95
Sistemali katalogni rasmiylashtirish. Ajratkich kartochkalar	96
Ajratkich kartochkalarni rasmiylashtirish	97
Sistemali katalogni tahrir qilish. Sistemali katalogning hozirgi davrga muvofiqligi ..	98
Elektron kataloglashtirish tarixi. Kutubxonalar ishida dastlabki avtomatlashtirish ishlari	101
XULOSA	107
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	108

8420.

KBK 78.37 ya7

G' 21

G'aniyeva B.I.

Kutubxona kataloglari: Axborotlashtirish va kutubxonashunoslik ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma / B.I. G'aniyeva; Ma'sul muharrirlar: A.O.To'rayev, S.X.Davlatov. – T.: Fan, 2012. – 112 b.

UDK: 025.4

KBK 78.37 ya7

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi Respublika xalq ijodiyoti va madaniy-ma'rifiy ishlar ilmiy-metodik hamda axborot markazi va Abdulla Qodiriy nomidagi Toshkent davlat madaniyat instituti Ilmiy Kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan

Muharrir: *B.Abdulxayrov*

Tex.muhammad: *M.Abidova*

Sahifalovchi: *D.Abdullaev*

Musahhih: *N.Norboboev*

Nashriyot litsinziyasi AI №138, 27.04.2009 y.

Nashriyot raqami z-14. Terishga berildi: 04.03.2012. Bosishga ruxsat etildi:

03.04.2012. Qog'oz bichimi: 60x84 ¹/₁₆. Ofset bosma. Ofset qog'ozi.

Times garniturasini. Hisob nashriyot tabog'i 7,0. Shartli bosma tabog'i 6,51.

Tiraji 100. Kelishilgan narxda.

O'zR FA "Fan" nashriyoti. 100170, Toshkent, I.Mo'minov ko'chasi, 9-uy.

O'zR FA "Fan" nashriyoti original-maketidan «Istiqlol» nashriyoti OOO matbaa bo'limida chop etildi. Buyurtma № 44.

100129, Tashkent, ul.Nava'i, 30.